

Q. INAMOV, M. MO'YDINOVA

SOTSIOLOGIYA

**FANIDAN
QISQACHA IZOHLI LUG'AT**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIIY-IQTISODIY FAKUL‘TETI

**«DEMOKRATIK JAMIYAT QURISH NAZARIYASI VA
AMALIYOTI,FALSAFA» KAFEDRASI**

SOTSILOGIYA FANIDAN

QISQACHA IZOHLI LUG‘AT

Namangan – 2014

Tuzuvchi:

Q.Inamov

Mo'ydinova M

Mas'ul muharrir:

t.f.n N.Gofurov

Taqrizchilar:

f.f.n O.Mamatov NamDU "Milliy g'oya, huquq
va ma'naviyat asoslari" kafedrası dotsenti.
s.f.n. H.O'rinboyev NamMPI "Ijtimoiy fanlar"
kafedrası dotsenti.

Ushbu lug'at Namangan davlat universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2014 yil
27 iyundagi 10- sonli majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Ta'lim sifatini oshirish, ta'limda uzviylikni va uzluksizlikni ta'minlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir. Mustaqillik tufayli ta'lim jarayoniga ko'plab yangiliklar olib kiritilmoqda. Yangilanish, mamlakat, siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish, modernizatsiyalashtirish jarayoni barcha sohalar kabi ijtimoiy fanlarni o'qitish, ularning mazmun-mohiyati davr talablari asosida qaytadan o'zgartirish vazifasini qo'ydi.

Sobiq sho'ro davrida ijtimoiy fanlarni o'qitish markazlashgan tartibda amalga oshirilganligi va shu asosda darslik, o'quv qo'llanmalari ham asosan rus tilida chop etilgan. Mustaqillik tufayli bu kamchiliklar tuzatilib, milliy tafakkurga keng yo'l ochilib, ijobiy o'zgarishlar qilindi. O'zbekistonda faylasuf va sotsiolog olimlar tomonidan jamiyat siyosiy hayoti, salbiy munosabatlarida ro'y bergan o'zgarishlarni chuqur, mufassal yoritish hamda sotsiologiyaning ilg'or nazariy va amaliy tajribalaridan keng foydalanish asosida darslik, o'quv qo'llanmalari yaratilmoqda. Sotsiologiya fanidan ko'plab adabiyotlar, darsliklar yaratilmoqda. Hozirgi paytda sotsiologiya fani bo'yicha o'zbek tilidagi mavjud adabiyotlar ham kirill alifbosi asosida nashr etilgan. Ushbu qisqacha izohli lug'atda zamonaviy siyosiy fanning eng muhim, ustivor mavzulari hozirgi zamon talablari asosida ko'rib chiqilgan. Eng muhimi lotin alifbosi asosida tayyorlangan bo'lib, talabalarga qulaylik yaratadi. Mazkur lug'at talabalar ilmiy so'z boyligini oshirishga yordam beradi.

Adaptatsiya — (lot. adaptatio - moslashtirish) insonning yanga faoliyat sharoitlariga, ma'lum bir ijtimoiy guruhlardagi munosabatlar tizimiga moslashuvi, biologik organizmning muayyan sharoitda yashashga moslashish qobiliyati.

Agnostitsizm – inson ob'ektiv borliqni to'liq bilishi mumkin emas, deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Agrobiznes — qishloq xo'jalik mahsulotlarini mexanizatsiyaga tayanib ommaviy ishlab chiqarish.

Alteratsiya harakati — individual xulq-atvor va ongni o'zgartirish maqsad qilib qo'yilgan harakat.

Amaldorlar — yirik tashkilotlarda rasmiy lavozimlarni egallab turgan odamlar.

Anaksagor(mil.avv.500-428y)-qadimgi yunon faylasufi, Afina falsafa maktabining asoschilaridan biri.Bizgachaa asarlaridan 20 ta fragment yetib kelgan. U dunyoning yaratilishini materialistic nuqtai nazardan tariflangan. Unga ko'ra, dunyoning boshlang'ich holati harakatsiz shaklsiz, son-sanoqsiz, mayda qismlardan iborat. Bu aralashma aylanma harakatga kelgan va "qism"lar bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga o'ta boshlagan. Oddiy "qism"larning harakati, birikish va bo'linishida birlamchi ta'sir kuchini "nus"(aql) deb atagan.Nus o'ta yengil va nozik modda sifatida tushunilgan. Anaksagor kosmologiyasi samo jismlarining vujudga kelisini qismlarning birlamchi aralashuvlari va ularning aylanma harakatlari natijasida deb tushuntiradi.

Anaksimandr (mil. av. 610-546 yillar,Milet)-faylasuf,Milet maktabining vakili, "Tabiat haqida" deb nomlangan falsafiy asarning muallifi o'z ustoz Falesdan farqli o'laroq, Anaksimandr koinotning markazida yassi silindr shakliga ega bo'lgan yer atrofida uch osmoniy halqa (quyosh, oy, yulduz,) aylanadi. Yunon naturfaylasufi bo'lgan. Anaksimandr bilish nazariyasida – tajriba, kuzatish, empiric bilishni asosiy usullardan biri deb hisoblagan.

Anaksimn (mil. av. 588-525 yillar,Milet) –antik olamning faylasufi. Anaksimnning ta'limotiga ko'ra, dunyoning asosini, tabiatning mohiyatini havo tashkil qiladi. Havo benihoya, abadiy harakatchandir, ya'ni havodan vujudga keladi va yana unga qaytadi. Uning fikrich, makon o'z-o'zini rivojlantirib, o'z-o'zini boshqaradi, koinot abadiydir. Anaksimnning ta'limotida afsonaviy – diniy g'oyadan yiroqlashib, inson ongi bunyod etgan g'oyalarga yaqinlashadi.

Anglangan harakatlar — odamning muayyan sabab tufayli va anglangan maqsadlarga erishish uchun bajarayotgan harakatlari. Inson harakatlarning ko'pchiligi ongli tarzda bajariladi, shu sifat inson faoliyatini tabiatdagi voqea va hodisalardan ajratib turadi.

Androgenital sindrom — individda erkak genitaliyasi bo'lgani holda, ayol

gormonal tuzilmasiga ega bo'lishi tufayli yuz beradigan endokrin buzilishlar.

Animizm — dunyodagi hodisalarni ruhiy mohiyatlar boshqarishiga e'tiqod qilish.

Antissientizm – fanning jamiyat hayotidagi roli va ahamiyatini salbiy baholaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Antropogen – inson faoliyati bilan bog'liq.

Antropotsentrizm – dunyoni bilishda insonni ustun qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Anomiya — bu tushuncha sotsiologiyaga Dyurkgeym tomonidan kiritilgan. U ijtimoiy me'yorlar individ xulq-atvorini belgilay olmaydigan vaziyatni anglatadi

Antropologiya — an'anaviy madaniyatlar va inson evolyusiyasiga oid masalalarni tadqiq qiluvchi ijtimoiy fan bo'lib, u sotsiologiya fani bilan uzviy bog'liqdir.

An'anaviy davlat — ishlab chiqarish negizini dehqonchilik va chorcachilik tashkil qiladigan davlatlar. An'anaviy davlatlar "ilk tamaddunlar" nomi bilan ham yuritiladi.

Anketa - (fr. enquete) o'z mazmun va shakliga ko'ra tartiblangan savollar va mulohazalar bayon qilingan so'rov varaqasi.

Anketa so'rovi - sotsiologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan so'rovlarning asosiy xilidan biri.

An'analar - uzoq vaqt davomida avloddan avlodga o'tkazib beriladigan va ma'lum jamiyatlarda, ijtimoiy guruhlarda saqlanib boradigan ijtimoiy va madaniy meros elementi.

Aparteid — Janubiy Afrikada vujudga kelgan irqiy segregatsiya tizimi. Hozirgi kunda yo'q qilingan.

Aprior – tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'iy nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.

Aristotel - (er.av. 384–322) ning «Metafizika» (yoki «Birinchi falsafa»), «Fizika», «Jon to'g'risida», «Analitika», «Kategoriyalar», «Siyosat to'g'risida», «Ritorika», «Etika» kabi asarlari bilan sotsiologik an'analari rivojiga katta xissa qo'shdi. Uning ta'limoticha, jamiyatning qul va qul egalarga bo'linishi, quldorlarning hukmronligi va qullarning qulligi tabiiy xolatdir. Axloqiy fazilatlar fakat erkin kishilarga, qul egalarga xosdir. U xalqni 2 yo'l bilan boshqarish mumkin deydi: qo'rquv urug'ini sochib boshqarish; mehr-muxabbat qozonib boshqarish mumkin.

Assimilyasiya — ozchilikning ko'pchik aholi ichiga singishib ketishi, bunda ozchilik aholi hukmron madaniyat me'yerlari va qadriyatlarini qabul qiladi.

Assotsial xulq - (yunoncha - inkor va socialis - ijtimoiy)-alohida olingan shaxs yoki odamlarning ijtimoiy-salbiy sabablar asosida yuzaga keladigan ijtimoiy hayoti shakli bo'lib, bundai hatti-harakat boshqa shaxs, ijtimoiy guruh va hatto jamiyatga

noqulayliklar yoki zarar yetkazishi mumkin (masalan, ichkilikbozlik yoki jinoyatchilik).

Atributsiya - (lot. attributum - berilgan) - ijtimoiy ob'ektlarga (inson, guruh, ijtimoiy birliklar) xos bo'lgan lekin ko'z ilg'amaydigan xususiyatlar.

Autguruhlar- bu guruh yoki sotsial kategoriya bo'lib, bunday guruhda individ guruhga a'zoliqini his etmaydi. Bunday guruhlar uyushmagan guruhlar bo'lib, individ guruhda "biz" tushunchasini his etmaydi, o'zini bu guruhga begonaday ko'radi.

Avtokratik harbiy boshqaruv — o'z qo'lida butun hokimiyatni jamlagan harbiy etakchining idora qilishi.

Avtomatlashtirish — odamning minimal ishtirokida ishlab chiqarish jarayonining mashinalar tomonidan boshqarilishi va nazorat qilinishi.

Avtoritar jamiyat - (lotincha ijodkor, asoschi, boshlovchi, avtor) demokratik bo'lmagan siyosiy rejimga asoslangan yoki siyosiy ongning avtoritar shakli. Bu siyosiy hukmronlik qilishning o'ta reaktion shakli. Shaxsning diktatorlik elementlari bilan uyg'unlashib ketadi.

Avtoritar shaxs — o'z tarkibiga rigidlik, dunyoqarashdagi murosasizlik va turli nuqtai nazarlarni qabul qilishga layoqatsizlikni qamrab oladigan shaxsiyat tavsiflari yig'indisi.

Avtoritaizm (lot. autoritas-hokimiyat) boshqaruvning tazyiqiy uslublar bilan ifodalanuvchi davlat tizimi.

Axborot texnologiyasi — negizida axborot jarayonlaridan va mikrosxemalardan foydalanilayotgan texnologiya turlari.

Axborotni kodlashtirish - - 1) empirik ma'lumotlarni zarur talablar asosida qayta ishlash va tahlil qilishga tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlar yig'indisi; 2) sotsiologik ma'lumotlarni qayta ishlash bosqichining birinchi davri (fazasi).

Axloqiy-ma'naviy me'yor - - to'g'ri yoki noto'g'ri xulq-atvor va hatti-harakat haqidagi g'oyalar va qarashlar tizimi bo'lib, u bir xil harakatlarni bajarishni talab etadi va boshqalarini taqiqlaydi.

Axloq - - u yoki bu ijtimoiy guruhlar va jamiyatdaga ijtimoiy munosabatlarni nazorat qilish va tartibga solish vazifasini bajaruvchi ijtimoiy institut, me'yorlar, baholar, xulq-atvor namunalari tizimi.

Aqliy rivojlanish ko'effitsienti — mantiqiy qobiliyatlarni sinashda to'plangan ballar yig'indisi.

B

Banda — individlarning norasmiy birlashmasi bo'lib, uning a'zolari qonun doirasidan chetga chiqadigan xatti-harakatlarni bajarish uchun muntazam uchrashib turadilar.

Bandlik - (aholining bandligi) - aholining ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilganligini ifodalovchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.

Bashorat - (prognoz) - ma'lum bir dalillarga asoslangan holda biror-bir jarayon rivojlanishi yo'nalishlarini oldindan ilmiy tarzda ko'ra bilish.

Begonalashuv - odamlar, ijtimoiy guruhlarining bir-biri bilan yonma-yon yashashlariga qaramay, ularning munosabatlaridagi azaliy birlikning buzilishi va unga olib keladigan jarayon.

Beruniy Abu Rayhon (973-1048) - Beruniy Markaziy Osiyodagina emas, balki umuman Sharqda, jahon fani va madaniyati tarixida ham eng ulug' va buyuk mutafakkirlardan hisoblanadi. U o'zining «Qadimgi xalqlarlan qolgan tarixiy yodgorliklar», «Minerologiya», «Xindiston» kabi asarlarida ijtimoiy hayot masalalarini yoritgan. «Minerologiya» asarining muqaddimasida inson va uning ijtimoiy ahvoli, yerdagi burchi, olijanobligi, jamiyat hayoti, ijtimoiy adolat to'g'risidagi qimmatli fikrlarni bayon etgan. Beruniy tom ma'noda o'z davri etnosotsiologi xam edi. «Qadimgi xalqlardan qolgan tarixiy yodgorliklar» asarida turli xalqlar: forslar, yunonlar, yaxudiyalar, xristian - molikiylar va xristian - nasturiylar, majusiylar, sobitlar, budparast arablar, musulmon arablar, turklar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan. «Xindiston» kitobida esa hind jamiyatining ichki tuzilishi to'g'risida, bu xalqlarning urf-odatlarini, yil, oy va tarixiy sanalari, oilaviy munosabatlar, marosimlar, nikoh masalalarini o'rgangan.

Bilish — tasavvur, tushuntirish va eslab qolishni qamrab oladigan tafakkur jarayoni.

Biografik usul — individ hayot yo'lini uning o'z yozuvlari, masalan, xatlari asosida o'rganish.

Biologik serpushtlik — biologik jihatdan bir ayol ona bo'lishi mumkin bo'lgan bolalar miqdori.

Birinchi dunyo — kapitalistik ishlab chiqarish asosida rivojlangan iqtisodiyotga ega bo'lgan davlatlar guruhi.

Birlamchi guruh - asosan individning birlamchi ijtimoiylashuvi jarayonini va uning boshqa guruhlariga tortishini ta'minlovchi kichik guruh. (oilalar, o'smirlar guruhi).

Birlamchi mehnat bozori — doimiy ish va yaxshi mehnat sharoitlariga ega bo'lgan individlar guruhining iqtisodiy ahvolini ifodalash uchun qo'llaniladigan atama.

Birlamchi sektor — hozirgi iqtisodiyotning tabiiy zaxiralarni topish va yig'ish bilan bog'liq bo'lgan qismi, «qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi» ham shu qism ichiga kiradi.

Bokl (Genri Tomas) (1821-1862) – ingliz tarixchisi va sotsiologi, sotsiologiyaning geografik maktabi namoyandasi. Asosiy asari “Angliya sivilizatsiya tarixi”(1857-1861). Bokl tarixni teologik talqin etishni tanqid qilib, tarixiy jarayonni qonuniyatlarini ochib berishni va bir qancha mamlakatlar misolida ularning amaliyotini ko'rsatishni vazifa qilib qo'yadi.

Boyluk — individ yoki guruhga taalluqli bo'lgan pul yoki mulk.

Boshqaruv - tashkilotning maxsus organining funksiyasi bo'lib eng kam vositalar (vaqt, kuch, zahiralar) sarflab eng yuqori natijaga erishish bo'yicha aniq tashkil etilgan faoliyatdir.

Boshqaruv kapitalizmi — korxonalarni ularning egalari emas, menejerlar boshqaradigan holat.

Budda (buddizm) - jahon dinlaridan biri bo'lib, asosan Hindiston, Nepal, Birma, Yapopiyada keng tarqalgan. Er.av 6-asrda Shimoliy Hindistonda rivojlangan. Budda ta'limotida sotsiologik g'oyalarga ko'ra, inson hayoti – yovuzlik va azob-uqubatdan iborat, azob-uqubat chekishning sabablari esa istak va extirosdadir, ana shulardan qutilmoq kerak. Budda taklif qilgan «qutilish» yuli dindor kishi uchun «taqvodorlikka intilish» va «yaxshilik bilan hayot kechirish»ga borib taqaladi.

Byorhgem Jeyms(1905-1971) – amerikalik sotsiolog, Nyu-York universiteti professori. 1955 yildan “Milliy obraz” jurnali noshiri. “Boshqaruvchilar revolyutsiyasi” nazariyasini ilgari surgan. Byorhgemning fikricha, kelajakda faqat boshqaruv funksiyasiga ega bo'lgan yuqori ma'muriyat butun jamiyatning iqtisodiy va siyosiy jihatdan boshqaruvini ta'minlashga qodir bo'ladi.

Byurokratiya — aniq hokimiyat ierarxiyasiga, amaldorlar xulq-atvorini belgilab beradigan ko'rsatma va yo'riqnomalarga ega bo'lgan tashkilot tipi, amaldorlar shtati.

Bo'sh vaqt - inson, ijtimoiy guruh va umuman jamiyatda zaruriy ravishda sarflanadigan vaqt zaxiralardan ortib qoladigan, ya'ni ish vaqtidan tashqaridagi vaqt qismi.

D

Dala tadqiqoti - 1) tor ma'noda: joylardagi (uyda, korxonalarda va h.k) o'tkaziladigan tadqiqot; 2) keng ma'noda -tadqiqot ob'ektini tabiiy «dala» sharoitlarida, uning kundalik hayotini ijtimoiy miqyosda o'rganish.

Darendorf Ralf(1929) —germaniyalik sotsiologlardan biri. Hozirgi zamon liberalizmining tarafdorlaridan biri. Konfliktologiya fani rivojiga xissa qo'shgan. U o'zining marksizmga qarshi qaratilgan “ijtimoiy konfliktlar” konsepsiyasida sinflarning asosiy belgisi mulkka bo'lgan munosabatlaridangina iborat emasligini ko'rsatadi. 1970 yillardan boshlab, u “yaxshilanayotgan jamiyat” konsepsiyasini ilgari suradi, bunda taraqqiyot, asosan, ijtimoiy va madaniy tengsizlik tufayli amalga oshadi.

Daromad — lavozim ish haqi, maosh yoki investitsiyalar bilan bog'liq pul kirimlari.

Davlat sog'liqni saqlash tizimi — jamiyatdagi har bir fuqaro uchun ochiq bo'lgan va davlat tomonidan subsidiya beriladigan sog'liqni saqlash xizmatlari.

Davlat to'ntarishi — hokimiyatni qurol yordamida egallab olish. Inqilobdan farqli ravishda unda keng xalq ommasi ishtirok etmaydi.

Davlatchilik jamiyati — rasmiy apparatga ega bo'lgan jamiyat.

Davriy monogamiya — individning bir necha nikohdan ketma-ket o'tishiga ijozat beriladi, lekin u ayni paytda faqat bir nikohda bo'lishi mumkin.

Dehqonlar — yerga an'anaviy qishloq xo'jalik usullari yordamida ishlov berib, mahsulot etishtiradigan odamlar.

Dekarseratsiya — odamlarning ruhiy shifoxona va qamoqxonalardan ozod qilinishi, keyinchalik ular boshqalar — jamiyat orasida yashaydilar.

Demografiya — aholini o'rganish.

Demokratik jamiyat - (yunon.xalq hokimiyati)-xalqning hokimiyat manbai ekanligi, davlat ishlarini hal qilishda qatnashishini bildiradi.

Demografiya - (grekcha demos - xalq hamda grapho yozaman: xalq haqidagi yozuvlar), - aholishunoslik to'g'risidagi fan. Demografiya aholining barcha tabaqa va guruhlarini son va sifat jihatidan o'rganadi. Bu erda asosan tug'ilish, o'lim, nikoh, ajrim, migratsiya jarayonlari hamda ularga ta'sir qiluvchi omillar o'rganiladi.

Demokratiyaning plyuralistik nazariyalari — siyosiy etakchilar qo'lida haddan tashqari ko'p hokimiyat to'planishiga to'siqlik qiladigan, manfaat guruhlari orasidagi tafovutlar va raqobatga urg'u beradigan nazariyalar.

Demokratik sentralizm — Sovet Ittifoqi va Sharqiy Evropa mamlakatlari uchun

xos bo'lgan siyosiy tizim bo'lib, unda saylanuvchi organlar piramida shaklida tashkil etiladi. Har bir bosqichda undan yuqoriroq bosqich uchun saylovlar o'tkaziladi.

Demokratik elitizm — cheklangan demokratiya nazariyasi bo'lib, u yirik jamiyatlarda demokratik faoliyat siyosiy etakchilarini muntazam saylab turish natijasida cheklanadi, deb tushuntiradi.

Denominatsiya — dinamizmni yo'qotib institutsionallashgan diniy sekta, uni taqvodorlar boshqaradi.

Deduksiya – tadqiqot yoki tavsiflash metodi, usuli bo'lib, bunda ayrim qoidalar umumiy xulosalar, aksiomalar, qoidalar, qonunlardan tadrijiy yo'l bilan keltirib chiqariladi.

Dezintegratsiya – butunning ayrim qismlarga parchalanishi.

Deizm – Xudo dunyoni yaratgach, unda ishtirok etmaydi va uning voqealari tabiiy kechishiga aralashmaydi, deb hisoblaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Determinizm – barcha voqealar va hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'langanligi haqidagi falsafiy ta'limot.

Differensiatsiya – butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, parchalanishi, ajralishi.

Deviatsiya (lotincha chetga og'uvchi fe'l-atvor degan ma'noni beradi) - ko'pgina hollarda sotsial sanksiyalarga muhtoj bo'ladi. Deviatsiyaning shunday ko'rinishlari borki, ular odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar normalarining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, jamiyatga jiddiy zarar yetkazmaydi. Ular ijtimoiy fikr va o'zaro munosabatlar qatnashchilarining o'zlari tomonidan boshqariladi.

Deviant xulq-atvor - (lot. deviatio - og'ish) - ijtimoiy normativlar va me'yorlardan og'ib ketuvchi xatti-harakat.

Diada - ikki kishidan iborat guruh.

Dialektika – harakat, rivojlanish, o'zgarish haqidagi falsafiy ta'limot.

Diskret – uzlukli.

Dramaturgik model — ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni o'rganishda teatr bilan bog'liq metaforalardan foydalanadigan yondoshuv.

Dunyo sistemasining yadrosi — sanoati rivojlangan yetakchi mamlakatlar, jahon iqtisodiyotida ular markaziy mavqeni egallaydilar (avvalo, AQSH, G'arbiy Yevropa, Yaponiya mamlakatlari)

Dyurkgeym Emil (1858-1917) – u bir necha marotaba O. Kont va G. Spenserlar sotsiologik qarashining ahamiyatini ta'kidlagan, ularni tanqidiy anglagan va yanada rivojlantirgan. U bir butun sotsial organizm bo'lgan jamiyat haqidagi

nazariyani ishlab chiqib, rivojlantirgan. U sotsial realizm nazariyasida sotsial voqelik tabiatini sotsial voqealar orqali tushuntirish lozimligi, odamlarning fe'l-atvorini tahlil etishning boshlang'ichi bo'lib individlar, ijtimoiy guruhlar va tegishli sotsial institutlarning o'zaro munosabat tizimini tashkil etgan jamiyat xisoblanishini yoritadi. Dyurkgeym «Sotsiologiya uslubi» nomli asarida sotsiologiya sohasidagi jamiyat rivojlanishi nazariyalarini ishlab chiqishga e'tiborini qaratib, sotsial omillarni ilmiy taxlil etishga qaratilgan tavsilotlarni yaratish ustida shug'ullangan.

E

Egalitarizm – umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Egotsentrizm — Piaje fikriga ko'ra, hayotning ilk yillarida bolaning alohida dunyoqarashi. Egotsentrik tafakkur ob'ekt va hodisalarni bolaning faqat o'z yoshiga yarasha atamalar yordamida ifodalashi sifatida qaraladi.

Edip kompleksi — Freyd fikriga ko'ra, individning ilk psixologik rivojlanish bosqichi bo'lib, unda bola onasiga nisbatan kuchli sevgi hissini, otasiga nisbatan esa nafrat hissini ko'ngildan kechiradi. Freyd fikricha, Edip kompleksini bartaraf qilish bola rivojidadagi muhim chegara bo'lib, uning mustaqil shaxs ekanini anglatadi.

Ekzogamiya — individning o'zi mansub bo'lgan urug'dagi ayolga uylanishi yoki erkakka turmushga chiqishini taqiqlovchi tizim.

Ekologik yondoshuv — urbanizmi tahlil qilishdagi yondoshuvlardan biri bo'lib, shahar tumanlarining joylashishidagi «tabiiy» xususiyatlarini, jumladan keskin farqlanuvchi sifatlarni ham o'z ichiga oladi.

Ekologik muammo – jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining buzilishi.

Ekologik tanglik – ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlari orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Ekzistensializm – diqqat markazida hayotning ma'nosi, inson erkinligi va mas'uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo'nalish.

Ekologiya – jonli mavjudotlarning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Eksplikatsiya – u yoki bu predmet (yoki madaniyat ob'ekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Ekstravertiv – sirtga qaratilgan.

Eksperiment — tadqiqot usuli, unda o'zgaruvchanlik to'la va muntazam nazorat ostida tadqiqotchi tomonidan yaratilgan sun'iy sharoitda yoki tabiiy holatda o'rganiladi.

Empirizm – hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydigan falsafiy ta’limot.

Empirik – tajribada ko‘rilgan.

Emotsional individualizm — romantik tuyg‘ularni yashashning asosi deb qarash. Masalan, oilaviy turmushdagi emotsional individualizm.

Empirik tadqiqotlar — sotsiologiyaning har bir sohasida o‘tkaziladigan faktologik tadqiqotlar.

Endogamiya — individning faqat o‘zi mansub bo‘lgan urug‘dagi ayolga uylanishi yoki erkakka turmushga chiqishini taqozo qiladigan tizim.

«**Eritish qozoni**» — etnik tafovutlar aralashib yangi xulq-atvor qoidalarini yaratishi mumkinligi haqidagi g‘oya ifodasi.

Epistemologiya – bilish haqidagi falsafiy ta’limot.

Etakchi - (ingl. **leader-boshlovchi, rahbar**) guruhning hal qiluvchi vaziyatlarda uning uchun mas‘uliyatli qarorlar qabul qilish huquqini tan olgan a‘zosi; biror bir jamoada katta obro‘ e‘tibor va ta’sirga ega bo‘lgan shaxs; siyosiy partiya. jamoat tashkiloti va x.k. ning boshlig‘i, rahbari.

Etakchilik - –individning hatti-harakatining guruh etakchisi roliga mos keluvchi qobiliyatlari, sifatlarning namoyon bo‘lishi. Yetakchi xili esa ijtimoiy tuzum tabiati guruh xususiyati va muayyan tarixiy vaziyatga bog‘liq.

Etnik dinlar — g‘ayritabiiy kuchlarga emas, balki «buyuk muallim» (masalan Buddha eki Konfutsiy) ning axloqiy da‘vatiga asoslangan dinlar.

Etimologiya – u yoki bu so‘z yoki iboraning kelib chiqishi.

Etnogenez – xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

Etnometodologiya — odamlarning kundalik ijtimoiy o‘zaro ta’sir doirasida bajargan harakatlari yoki aytgan so‘zlariga qanday ma’no berishlarini o‘rganish. Etnometodologiya o‘zaro ta’sir jarayonida odamlar bir-birlariga ma’no uzatishlarining «etnometodlarini» o‘rganadi.

Etnotsentrizm — boshqa madaniyatlar g‘oyalari va amaliyotini o‘z madaniyatining atamaları yordamida idrok qilish. Etnotsentrik hukmlar boshqa madaniyatlarni adolatli baholash imkonini bermaydi. Etnotsentrist odam boshqa madaniyatlarni ularning o‘z tushunchalari doirasida idrok qilishni xohlamaydigan yoki bunga layoqatsiz shaxs.

Etnotsentrik transmilliy korporatsiyalar — boshqaruv bevosita asosiy kompaniya shtab-kvartirasida amalga oshiriladigan transmilliy kompaniyalar.

Eyjizm — keksa yoshdagi odamlarga nisbatan diskriminatsiya yoki xurofiy fikr.

Evolyusiya — biologik organizmlarning atrof-muhit sharoitiga moslashish yo'li bilan rivojlanishi.

Evolyusion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolyusiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik – ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

F

Faktologik savollar — faktlarni aniqlashga qaratilgan (nazariy yoki axloqiy muammolarni hal qilishga qaratilmagan) savollar.

Fales (tax. mil. av. 624-547) – qadimgi yunon faylasufi, antik falsafa va fanning ilk namoyandasi, Milet maktabining asoschisi. Asarlari bizgacha yetib kelmagan. Fales ta'limotiga ko'ra hamma narsa suvdan kelib chiqadi va yana oqibatda suvga aylanadi. U dunyoni jonli va ilohiyligi to'g'risidagi fikrni ilgari suradi. Jonni nozik modda (efir)dan iborat deb bilgan.

Fan — ob'ektlar, hodisalar va odamlarni o'rganishda tadqiqotning tizimli usullari va batafsil mantiqiy taxdilni qo'llash.

Faraz — empirik tadqiqotning asosi sifatida olg'a surilayotgan g'oya yoki taxmin.

Farovonlik (mo'l-ko'llik) jamiyati - g'arb sotsiologiyasida hozirgi kapitalistik davlatlarning qiyofasi ifodalab, «umumiy rohat-farog'at» va «iste'mol qilish jamiyati» degan nazariyasi vujudga keldi. Ushbu nazariyaga ko'ra iqtisodiyotning o'sishi va yangi texnologiyaning ishlab chiqarishga tadbiiq natijasida jamiyatning ijtimoiy iqtisodiy farovonligi ortib boradi, mo'l-ko'lichilik natijasida iste'mol mahsulotlarining ko'plab realizatsiya qilinishi natijasida jamiyatdagi har bir kishining baxtli va nizolarsiz hayot kechirishi ta'minlanadi. Hozirgi kunda shunday davlatlar fikrimizcha rivojlangan kapitalistik davlatlarda, ayniqsa Skandinaviya davlatlari hayotida asta-sekin namoyon bo'lib bormoqda.

Fashizm — bir irqning boshqasidan ustunligi haqidagi tasavvurlarga asoslangan siyosiy g'oyalar tizimi yoki real siyosiy tizim.

Feminizatsiyaning testikulyar sindromi — endokrin buzilish bo'lib, unda odam tana tuzilishiga ko'ra — ayol, xromosomalar darajasiga ko'ra esa — erkak bo'ladi.

Fenomenologiya – XX asr falsafasidagi yo'nalish. Asoschisi Gusserl. Fenomenologiyaning manbai ongda amal qiladigan tajribadan va tarixiylikdan tashqari g'oyaviy mohiyatlarni qayta ko'rib chiqishdan iborat.

Fohishalik — pul vositasida amalga oshiriladigan jinsiy xizmatlar.

Fokushlagan to'da — xatti-harakatlari umumiy maqsadlarga erishish uchun qaratilgan odamlar to'dasi.

Fokushlashgan o'zaro ta'sir — umumiy faoliyatga yoki bevosita suhbatga tortilgan individlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir.

Fokushlashmagan o'zaro ta'sir — bir joyda turgan, lekin bir-birlari bilan bevosita muloqotga kirishmagan odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir.

Fordizm — Genri Ford tomonidan ixtiro qilingan ishlab chiqarish tizimi bo'lib, uning mohiyati — ishlab chiqarishda konveyer usulidan foydalanishdir.

Formal operatsiya bosqichi — Piaje nazariyasiga ko'ra, kognitiv taraqqiyot bosqichi bo'lib, unda bola mavhum tushunchalar bilan ishlash va taxminlar tuzish layoqatiga ega bo'ladi.

Forobiy Abu Nasr (873–950)- o'zining ko'plab ijtimoiy fikrlari bilan sotsiologik bilimlar rivojiga katta xissa qo'shdi. Uning «Fozil shahar aholisi qarashlari haqida kitob», «Siyosat al-Madaniya» kabi asarlarida olijanob jamiyat, adolatli tuzum, odil hukmdorlar haqida o'z fikr-muloxazalarini bayon qilgan. U o'zi yashagan davrning ijtimoiy tizimini, uning ziddiyatlari va bu ziddiyatlarning kelib chiqishidagi muammolarni nazariy jihatdan taxlil qilishga uringan.

Fromm Erix(1900-1980) - germaniyalik faylasuf, sotsiolog va psixolog. Neofreydizm asoschilaridan biri. Ijtimoiy taraqqiyot g'oyalarini targ'ibotchisi. Zamonaviy jamiyatni E. Fromm inson mohiyatini «mashinalashtirish», «kompyuterlashtirish» va «robotlashtirish» jarayonlari yordamida begonolashuv uning darajasining bir mahsuli deb tariflaydi.

Fuqaro — siyosiy hamjamiyatning fuqarolik bilan bog'liq muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan a'zosi.

Fuqaroviy befarqlik — bir joyda va bir paytda turgan individlarning bir-birlarining borligini shunchaki anglashi, lekin do'stlik ham, dushmanlik ham namoyish qilmasligi jarayonlari.

Fuqarolik huquqlari — muayyan davlatning barcha fuqarolari ega bo'lgan yuridik huquqlar.

Fundamentalizm — qadimgi diniy matnlarning aynan mazmuniga e'tiqod qilishni rag'batlantiruvchi g'oya, yo'nalish.

Funksionalizm — ijtimoiy hodisalarni ularning funksiyalari, ya'ni ijtimoiy jarayonlarga ta'siri nuqtai nazaridan tushuntirish eng yaxshi yondoshuv ekani haqidagi tasavvurga asoslanadigan nazariy yo'nalish.

G

Garmoniya – bir butun narsa qismlarining o'zaro muvofiqligi.

Geotsentrik transmilliy korporatsiyalar — transmilliy kompaniyalar bo'lib, ularning ma'muriy tuzilmalari alohida mamlakatlarda emas, balki global holda tuzilgan bo'ladi.

Geteroseksuallik — individning seksual xulqi va tuyg'ularining qarama-qarshi jins vakillariga yo'naltirgan bo'lishi.

Germenevtika – falsafada – tarix, madaniyatni, o'zga individuallikni tushunish san'ati.

Gipoteza - ilmiy taxmin, bashorat. Sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishdan oldin bo'lajak natijalarini qanday bo'lishini empirik tekshirish uchun qilinuvchi ilmiy taxmin.

Gipotetik – ehtimol tutilgan, faraz qilingan, taxmin (gipoteza)ga asoslangan.

Globalashuv – ijtimoiy hayotning turli jabhalarida yaxlit tuzilmalarning dunyo miqyosida shakllanish jarayoni.

Globalistika – globalashuv va uning oqibatlari mohiyatini anglab etishga qaratilgan ilmiy va falsafiy tadqiqotlar fanlararo sohasi.

Gnoseologiya – bilish nazariyasi.

Gomoseksuallik — individning seksual xulqi va tuyg'ulari o'z jins vakillariga yo'naltirilgan bo'lishi.

Gorizantal mobillik — individlarning mamlakat ichkarisidagi bir mintaqadan ikkinchisiga yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga o'tishi.

Guruhiy birdamlik - shaxslararo aloqalarning guruh hayotiy faoliyatining vorisyligini va barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi mustahkamligi.

Guruh ishlab chiqarishi — yakka shaxs emas, kichik guruhlar qatnashadigan ishlab chiqarish.

Guruhiy mutanosiblik - guruh hamjihatligining ijtimoiy-ruhiy ko'rsatgichi bo'lib, unda guruh a'zolarining o'zaro nizolarsiz muomala qilishi va muvofiqlik imkoniyatlari aks etadi.

Guruh me'yorlari - har bir guruh joriy etgan amaldagi tartib-qoida va talablar majmui bo'lib, u guruh a'zolari xatti-harakatlarini tashkil etishda, ularning o'zaro munosabatlari, harakatlari va muomalasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Guruh tuzilmasi - o'zaro faoliyat qatnashchilarining mustahkam ravishda qaytadan vujudga kelishining tartiblangan tizimi.

Gurvich Georgiy Davidovich(1894-1965) – fransuz va rus sotsiologi. Rossiya va g'arbiy Yevropa oily o'quv yurtlarida tahsil ko'rdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida AQSHning Garvard va Kolumbiya universitetlarida dars berdi. Nyu-Yorkda Fransuz sotsiologiya instituti direktori bo'ldi. Gurvich falsafa, sotsiologiya tarixi, sotsiologik bilish nazariyasi va metoologiyasi, huquq, axloq, bilish sotsiologiyasi muammolari bilan shug'ullangan.

H

Hayotiy sikllar — individ hayotidagi turli bosqichlar: tugʻilish, yoshlik, yetuklik va keksalik mavsumlari.

Harakat maydoni — ijtimoiy harakatlar mavjud tashkilotlar bilan oʻzaro taʼsirga kirishadigan maydon; bunday oʻzaro taʼsir natijasida ishtirokchilarning qarashlari va gʻoyalari koʻpincha oʻzgarishlarga uchraydi.

Harbiy qudrat — qurolli kuchlar va qurol-yarogʻ ustidan nazorat oʻrnatish hisobiga qoʻlga kiritiladigan kuch.

Harbiylashgan tafakkur — Samuel Xantington tomonidan askarlarning tipik dunyoqarashiga nisbatan ishlatilgan tushuncha.

Harbiy-sanoat majmui — qurol-yarogʻ ishlab chiqarish manfaatlari bilan bogʻliq boʻlgan firmalar va qurolli kuchlar oʻrtasidagi institutsionallashgan aloqalar.

Hokimiyatga ega odamlar jinoyati — hokimiyat vakolatlariga ega boʻlgan odamlarning jinoyi xatti-harakatlari.

Hujjatli tadqiqot — arxiv materiallari yoki rasmiy statistika maʼlumotlari singari hujjatlarni oʻrganishga asoslangan tadqiqot.

Hukmron elita — Mill talqiniga koʻra, hozirgi jamiyatlarda hokimiyatni boʻlishib olgan odamlarning tanlangan kichik guruhi.

I

Ideal – mutlaq barkamollik, bunday barkamollik haqidagi tasavvur.

Ierarxiya – bir narsaning funksional ahamiyati yoki xizmat mavqeiga koʻra ikkinchi narsaga, uchinchi narsaga va hokazolarga boʻysunishi.

Ibn Sino (980-1037) - Uygonish davri madaniyatining yirik arboblardan biri. U 400 dan ortiq asar muallifi edi. Uning yozgan asarlari ilm-fanning barcha sohalariga taalluqlidir. Shundan 242 tasi bizga etib kelgan. Alloma asarlaridan 80 tasi falsafa, ilohiyot, tasavvuf, 43 tasi tabobat, 19 tasi mantiq, 26 tasi esa ruxshunoslikka bagʻishlangan. U Sharqda «Shayxur-raisi» - «Olimlar boshligʻi» deb nom olgan. «Kitob ash shifo» («Davolash kitobi»), «Donishnoma», «Najoat», «Kitob ul insof» («Adolat kitobi»), «Kitob al-qonun fit tib» («Tib qonunlari kitobi») va boshqa asarlari bor.

Ibn Xoldun (Ibn Xoldun Abduraxmon Abu Zayd: 1332-1406) - arab tarixchisi va mutafakkiri. U oʻzining “Sotsiologiya” (arab.ilm al-ijtimo’) faniga oid dadil fikrlarni oʻrtaga tashlagan va Sharqda xaqli ravishda shu fan asoschilaridan biri xisoblanadi. Uning «Kitob ul-Ibar» (1370)ning muqaddima qismida uning tarixiy sotsiologik nazariyasi bayon etilgan. Ibn Xoldun bashariyat tarixida ilk bor asotir tafakkuri bilan emas, balki ilmiy, obʻektiv nazar bilan qaragan eng zabardast tarixchidir. Insoniyat ijtimoiy fikri tarixida birinchi bulib, jamiyat, uning ichki

rivojlanish qonuniyatlari va taraqqiyot an'analari haqidagi fanni yaratdi. Sharqning etuk sotsiologi bo'lgan Ibn Xoldun «Muqaddima» (1381) asarning kirish qismidagi dastlabki bulimni «Kishilarning umumiy ijtimoiy hayoti to'g'risida» deb nomlangan.

Ierarxiya - (yunon. hieros - muqaddas va arche - hokimiyat) ma'lum bir yaxlitlik qismlari yoki elementlarining yuqoridan quyiga qarab joylashish tartibi. Sotsiologiyada bu tushuncha jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini, ayniqsa byurokratiyani belgilashda qo'llaniladi.

Ideal tip — voqeliqda real mavjudligi shart bo'lmagan ijtimoiy ob'ektning asosiy belgilarini ta'kidlovchi konstruksiya. Maks Veber tomonidan yaratilgan byurokratik tashkilotning ideal tipi bunga misol bo'la oladi.

Ijtimoiy qayta ishlab chiqarish — ijtimoiy tuzilmaning xususiyatlarini vaqt o'tishi bilan qo'llab turadigan yoki qayta ishlab chiqaradigan jarayonlar.

Ijtimoiy huquqlar — davlat tomonidan o'zining barcha fuqarolari uchun kafolatlangan ijtimoiy ta'minot huquqi (masalan, ishsizlik yoki qashshoqlik tufayli nafaqa olish huquqi).

Ijtimoiy toifa — individlarning umumiy xususiyatlarga ega bo'lgan statistik guruhi, masalan, muayyan daromad darajasiga qarab belgilangan guruhlar. Ijtimoiy masofa — o'zaro yaxshi tanish bo'lmagan individlar bir-birlari bilan muloqotga kirishganda ularni ajratib turadigan makon darajasi.

Ijtimoiy transformatsiya — jamiyatlar yoki ijtimoiy tizimlardagi o'zgarishlar jarayoni.

Ijtimoiy to'siqlar — odat va marosimlar bo'lib ular yordamida bir guruh o'zini boshqa guruhlardan ajratib oladi.

Ijtimoiy cheklovlar — bizning xulq-atvorimizga o'zimiz mansub bo'lgan guruh va hamjamiyatlar tomonidan yaratilgan sharoitlarning ta'sir o'tkazishi ko'zda tutiladi. Dyurkgeym ijtimoiy cheklovlarni «ijtimoiy faktlarning» o'ziga xos xususiyatlaridan biri deb hisoblagan edi.

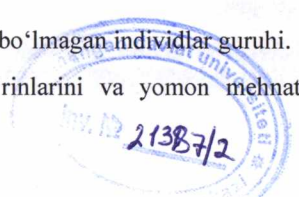
Ijtimoiylashuv agentlari — ijtimoiylashuvning eng muhim jarayonlari yuz beradigan guruhlar yoki ijtimoiy kontekstlar.

Ihtotalangan patriarxal oila — Evropada XVII asr oxiridan to XIX asr o'rtalarigacha mavjud bo'lgan oilaning o'tish tipi; unda jamoaning tashqi olami keskin ihtotalanadi va oilada ota hukmronligi asosiy o'rin tutadi.

Ikkinchi dunyo — sanoatlashgan jamiyatlar, ularga avvalo Sharqiy Evropadagi kommunistik jamiyatlar va Sovet Ittifoqi kiradi.

Ikkilamchi guruh — bir-birlari bilan shaxsan tanish bo'lmagan individlar guruhi.

Ikkilamchi mehnat bozori — ishonchsiz ish o'rinlarini va yomon mehnat

sharoitlariga ega bo'lgan individlarning iqtisodiy ahvolini tavsiflaydi.

Ikkilamchi sektor — iqtisodiyotning tovar ishlab chiqarish bilan bog'liq sektori.

Ikkilanish davri — aholi miqdori ikki baravar o'sishi uchun zarur bo'lgan davr.

Industrial (sanoat) jamiyati. - an'anaviy jamiyat kategoriyasidan ajratib turuvchi, g'arb sotsiologiyasida rivojlangan jamiyatning kelib chiqishi va tabiati to'g'risidagi ikki asosiy kategoriyaning biri. Ushbu termini birinchi bo'lib Sen-Simon ishlatgan, uni O. Kont, T. Spenser, Dyurkgeym va boshqalar rivojlantirganlar, qaysi jamiyatda sanoat ishlab chiqarish iqtisodiy tashkilotni boshqaruvchi shakli bo'lsa, bu tashkilot xususiy shaxslar qo'lida bo'lsa, bu tadbirkor xususiy boshqaruvchi bo'ladi, u mehnat jarayoni va ishchilarni boshqarib boradi. Sanoat ishlab chiqarish korxonalarini, menedjer-administratorlar nazorat qiladilar.

Indeterminizm -(lot. in inkorni ifodolovchi sifatdosh va determinizm) - tabiiy va ijtimoiy hodisalarning sababli aloqadorligini inkor etuvchi falsafiy ta'limot.

Individ - (lot. individuum - takrorlanmas) - odamzodning vakili, o'ziga xos takrorlanmas xususiyatlar egasi hisoblanmish odam.

Indikator - (lot. indicator - ko'rsatkich) - ob'ektning o'rgansa va o'lchasa bo'ladigan xususiyati.

Innovatsiya - ijtimoiy amaliyotda sezilarli o'zgarishlar tug'diradigan turli xil yangiliklar yaratish va tadbir etish.

Intervyu - (ingl. interview) - sotsiologik tadqiqotda qo'llaniladigan uslub - maqsadli suhbat.

Inguruhlar- bu guruh yoki sotsial kategoriya bo'lib, bunday guruhda individ guruhga a'ziligini xis etadi. Bunday guruhlar uyushgan guruhlar bo'lib, individ guruhda "biz" tushunchasini xis etadi.

Innovatsion markaz — texnologik innovatsiyalar markazi bo'lgani uchun gullab-yashnayotgan shahar.

Instinkt — irsiyat darajasida asoslanadigan xulq-atvorning alohida usuli bo'lib, har qanday turning hamma vakillarida mavjud bo'ladi.

Institutsional kapitalizm — institutsional aksiyalash negiziga qurilgan kapitalistik korxonalar.

Intellekt — testlar, jumladan 10 yordamida o'lchanadigan aqliy rivojlanish darajasi.

Intergeneratsion mobillik — ijtimoiy stratifikatsiya tizimida avlod-dan-avlodga qarab yuqoriga yoki pastga siljish.

Integrativ (uyg'unlashtiruvchi) sotsial institutlar - bu institutlar bir butun tuzumga jamiyat manfaatlarini qondirishga mas'ul bo'lgan sotsial rollarni ifodalaydi;

Insest — yaqin qarindoshlar o'rtasidagi jinsiy aloqa, masalan, ota bilan qiz yoki aka bilan singil o'rtasidagi aloqalar. Insest barcha jamiyatlarda ta'qiqlangan.

Indeterminizm – determinizmga qarama-qarshi ta'limot.

Integratsiya – birlashish, birikish, yaxlit bir butunning shakllanishi.

Introvertiv – o'ziga, o'z ichki dunyosiga qarab mo'ljal oluvchi.

Imitatsiya – taqlid qilish, soxtalashtirish.

Irratsionalizm – borliqni oqilona mantiqiy bilish imkoniyatini rad etuvchi nuqtai nazar.

Irq — o'xshash jismoniy belgilarga qarab birikkan odamlarning katta guruhi.

Istemol qilish jamiyati - unchalik nazariy, empirik va amaliy ahamiyatga ega bo'lmagan tushuncha. Amerika sotsiologlari tomonidan XX asr 40-50 yillarida jamiyatning har bir a'zosining hayot darajasini yaxshilash maqsadida paydo bo'layotgan tasavvurlarning keng yoyilishi natijasida vujudga kelgan nazariya.

Ish tashlash — ishchi va xodimlar guruhi tomonidan o'zining noroziligini ifodalash yoki talablarini qondirish maqsadida ishni vaqtincha to'xtatish.

Ishlab chiqarish vositalari — jamiyatdagi moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishda qo'llaniladigan vositalar. Ularga faqat texnologiyalar emas, ishlab chiqaruvchilar orasidagi ijtimoiy munosabatlar ham kiradi.

Ishlab chiqarish demokratiyasi — ish o'rinlarida demokratik ishtirok etish yoki vakillik usullari.

Ishlab chiqarish kuchlari — Marks tomonidan jamiyatning iqtisodiy o'sishiga ko'maklashuvchi omillarni ifodalash uchun qo'llangan atama.

Ishchilar sinfi — jismoniy mehnat bilan band bo'lgan xodimlar yoki «ko'k yoqaliklarning» ijtimoiy sinfi.

Ichkaridan kuzatish — sotsiologiya va antropologiyada keng qo'llaniladigan tadqiqot usuli bo'lib, guruh yoki hamjamiyatlar faoliyatida sotsiologning o'zi ishtirok etishini nazarda tutadi.

J

Jahon tizimi nazariyasi — alohida jamiyatlarni ularning global ijtimoiy tizimdagi mavqei nuqtai nazaridan o'rgangan Emmanuel Vallershtaynning asarlarida ishlab chiqilgan nazariy yondoshuv.

Jamoaviy iste'mol — Manuel Kastels tomonidan iste'molga kiritilgan tushuncha bo'lib, shaharlardagi iste'mol jarayonlari (aytaylik, mulkni xarid qilish yoki sotish)ni bildiradi.

Jamoatchilik fikri — joriy masalalarga jamiyat a'zolarining umumiy qarashlari.

Jamiyat —insonlarning barcha o'zaro harakatlari uslublari va bir-biridan har tomonlama bog'likligi ifodalanadigan birlashmalarning yig'indisi.

Jamoa —umumiy doimiy yashash joyiga ega bo'lgan kundalik hayotlarida bir-biriga bog'liq bo'lgan va umumiy iqtisodiy hamda ijtimoiy extiyojlarni qondirish uchun faoliyat ko'rsatuvchi insonlar majmuasi.

Jinoyatchilik - franko-belgiyalik olim matematik statistik L.A.Kettle o'zining «sotsial-fizika» (1835 yil) kitobida shunday xulosaga keladiki, har qanday sotsial tuzum o'zining tashkil topishiga ko'ra kelib chiquvchi jinoyatlarning ma'lum bir miqdori va tartibini belgilaydi. Jinoyatchilikni ahvoliga nosog'lom konkurensiya, ishga joylashishga qiyinchiliklari, inflyatsiya katta ta'sir ko'rstaadi. Jinoyat bu insoniyatni barcha nuqsonlarini aks ettirishidir.

K

Kant Immanuel(1724–1804) - dialektika g'oyalarini qayta tiklagan mutafakkir. Kant o'zining tabiiy-ilmiy qarashlari bilan tabiatni metofizik tarzda tushinishga chek quydi. Falsafaning borliq, axloq va din kabi muammolari bilan shug'ulanishdan avval insonning bilish imkoniyatlarini aniqlab olish lozim, deydi. Kant kishini urab turgan tashqi dunyodagi narsalarni 2 ga bo'ladi: a) o'z-o'zida mavjud bo'lgan narsalar dunyosi; b) sezgilarimiz aks ettirgan narsalar, xodisalardir. Inson bilish jarayonida xodisalar dunyosiga tartib kiritadi, uni ma'lum vaqt makon bilan bog'lab o'rganadi. **Kapitalistlar** — kompaniyalar, er, aksiyalar, kapitalga ega bo'lgan va ularni foyda olish maqsadida qo'llaydigan odamlar.

Kapitalistlar — kompaniyalar, er, aksiyalar, kapitalga ega bo'lgan va ularni foyda olish maqsadida qo'llaydigan odamlar.

Karser tashkilot — odamlar uzoq vaqtga tashqi dunyodan ajratib qo'yilgan tashkilot, masalan qamoqxona, ruhiy shifoxona, kazarma, maktab-pansion.

Kasb tizimi — jamiyatda ixtisoslar o'rtasidagi mehnat taqsimoti.

Kasb faoliyati — individ doimiy ishga ega bo'lgan va haq to'lanadigan bandlikning har qanday turi.

Kasta — stratifikatsiyaning bir shakli bo'lib, unda individ tug'ilish bilan uning ijtimoiy mavqei qat'iy belgilab qo'yiladi, bu mavqe butun umr davomida o'zgarmaydi. Turli kastalarga mansub bo'lgan individlar o'rtasida nikohlar deyarli uchramaydi.

Katta guruh - katta miqdordagi a'zolarga ega bo'lgan, turli aloqalar xillariga ega bo'lgan ijtimoiy guruh.

Kauzallik – sababiyat, sabab va oqibatning qonuniy aloqasi.

Kengaytirilgan oila — qarindoshlarning ikkidan ortiq avlodini birlashtirgan, birgalikda xo'jalik yuritadigan va birga yashaydigan oilaviy guruh.

Kibbutsizm — Isroil kommunalari. Ularda ishlab chiqarish shirkat usulida tashkil qilinadi, moddiy farovonlik va daromadlar o'rtasidagi tafovut minimal darajada bo'ladi.

Kiber makon — bir-biridan uzoqqa joylashgan kompyuter terminallaridagi individlarning o'zaro ta'sirga kirishishi uchun imkon beradigan elektron tarmoqlar.

Klan — bir oila doirasidan chetga chiqmaydigan qarindoshlar guruhi; sanoatlashgan jamiyatlardan avvalgi tizimlar uchun xos.

Konfutsiylik - (551–479) - millodan av. V-III asrlarda vujudga kelgan. U qadimgi Xitoydagi ijtimoiy-falsafiy fikr rivojiga katta xissa qo'shgan. Bu ta'limot Xitoy, Bobil, Misr mamlakatlarida keng tarqalgan. Konfutsiyning falsafiy va sotsiologik qarashlarida axloqiy masalalar markaziy o'rinda turadi. "Hamma odamlar o'z birbirlaridan farqlanadilar", "yangini bilish uchun - eskini o'rganish kerak", "mulohazasiz ta'limot foydasizdir, ta'limotsiz mulohoza bo'lmaydi" - degan fikrlar shular jumlasidandir.

Kont Ogyust (1798-1857) - fransuz faylasufi, yangi fanga "sotsiologiya" deb nom berdi. Kont nuqtai nazariga ko'ra, sotsiologiya pozitiv mohiyatga ega fandir. "Pozitiv usul" ilmiy kuzatishlar, eksperiment va taqqoslash usuli yordamida to'plangan empirik ma'lymotlarni nazariy taxlil qilishni ifodalaydi. O. Kont tomonidan 1839 yilda "Pozitiv falsafa kursi" asarining uchinchi tomi nashr etilganligi natijasida birinchi marotaba u jamiyatni ilmiy asosda o'rganish sifatida sotsiologiya terminini qulladi va bu sotsiologiyaning shakllanishi va rivojlanishiga olib keldi. Keyinchalik sotsiologiya ijtimoiy munosabatlarni nazariy analiz qilishni sotsial faktlarni empirik tadqiq qilish bilan qo'shib olib boruvchi mustaqil fanga aylandi. O.Kont sotsiologiyani 2 qismga ajratadi: a) sotsial statika va b) sotsial dinamika. Sotsial statikada ijtimoiy tizimlarning shart-sharoiti va funksional qonuniyatlari o'rganilishini ko'rsatadi. Unda ijtimoiy institutlar: oila, davlat, din kabilar tadqiq etiladi. Sotsial dinamikada esa O.Kont ijtimoiy progress rivojlanishini nazarda tutib, u jamiyatning ma'naviy va aqliy rivoji insoniyat taraqqiyotining hal qiluvchi omili deb qaraydi.

Kontent taxlil - sotsiologik axborot mazmunini xujjatlar asosida miqdoriy va sifat jihatida o'rganish uslubi.

Korrelyatsiyali taxlil - o'rganilayotgan ob'ektlar belgilari orasidagi statistik aloqalarni o'rganishda qo'llaniladigan matematik tartib-qoidalar.

Kreationsizm – butun borliqni Xudo yaratgan deb hisoblaydigan diniy ta'limot.

Kommunizm — Marks tomonidan olg'a surilgan, Lenin tomonidan rivojlantirilgan, mafkura darajasiga ko'tarilgan, Sovet Ittifoqi, Sharqiy Evropa va uchinchi dunyodagi ba'zi mamlakatlarda amalga oshirish uchun harakat qilingan siyosiy g'oyalari tizimi.

Kommunikatsiya (keng ma'noda) – muloqot. Ekzistensializmda – muloqot turi bo'lib, uning yordamida “men” o'zini boshqa odamda topadi.

Konstitutsiyalash – yaratish, belgilash, muayyan tashkiliy tus berish.

Konsyumerizm – iste'mol qilishga bo'lgan kuchli ehtiyoj.

Koevolyusiya – birgalikda tadrijiy rivojlanish.

Konglomeratlar — turli xil tovarlar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi kompaniyalarni birlashtiruvchi korporatsiyalar.

Konkubinat – nikohsiz ayol va erkakning birgalikda yashashi.

Konstitutsiyaviy monarx — davlat hukmdori, davlatni rasman idora qiluvchi qirol yoki qirolicha; amalda real hokimiyat boshqa siyosiy etakchilar qo'lida bo'ladi.

Konurbanizatsiya — yagona tugal muhitga birikkan katta va kichik shaharlar aglomeratsiyasi.

Konsessiya kompaniyalari — mustamlaka hududlarida faoliyat yuritgan Evropa kompaniyalari, ular mazkur hudud yoki sanoat sohasida alohida huquqlarga ega.

Kommunikatsiya (keng ma'noda) – muloqot. Ekzistensializmda – muloqot turi bo'lib, uning yordamida “men” o'zini boshqa odamda topadi.

Korporativlik — a'zolari umumiy qarash va e'tiqodga ega bo'lgan yagona guruhga mansublik tuyg'usi.

Korporatsiya — firma yoki kompaniya.

Korelyasiya koeffitsienti — ikki o'zgaruvchanlik orasidagi aloqa darajasining ko'rsatkichi.

Kreatsionizm – butun borliqni Xudo yaratgan deb hisoblaydigan diniy ta'limot.

Kritik (tang) vaziyatlar — individlarni mavjud ustanovkalar va xulq-atvor stereotiplariga mutloq zid bo'lgan yangi talablarga ko'nikish uchun majbur qiluvchi ijtimoiy holatlar.

Kvaziguruhlar- bu tasodifiy, stixiyali paydo bo'ladigan va qisqa vaqt mavjud bo'ladigan guruhlar. Bularga olomon, xaloyiq (publika), auditoriya va boshqalarni kiritish mumkin. Olomon ham o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi: favqulodda olomon, shartli olomon, ekspressiv olomon.

Kult — fragmentar diniy uyushmalar bo'lib, ularning a'zolari muayyan dinlarga

e'tiqod qiladilar, lekin barqaror tuzilmaga ega emas.

Kutilayotgan umr davomiyligi — muayyan yoshdagi odamlar yana yasha-shi mumkin bo'lgan yillarning kutilayotgan o'rtacha miqdori.

L

Latent funksiyalar — ijtimoiy tizim a'zolari uchun kutilmagan yoki maqbul bo'lmagan funksional oqibatlar.

Latentlik - (lot. lateens yashirin, ko'zga tashlanmaydigan, yashirin jarayon (masalan, sud statistikasida va amaliyotida qayd qilinmagan yashirin jinoyatchilik)

Legitimlashtirish - (lot. legitimus –qonuniy) biror bir qonun, vakolatning qonuniyligini tan olish yoki tasdiqlash. Legitimlashtirish biror bir ijtimoiy muassasaning qonuniy kuchga ega bo'lishida ifodalanadi.

Legitimlik — qabul qilingan siesiy tartib adolatli va qonuniy ekaniga bo'lgan ishonch.

Legitimlik inqirozi — siyosiy tizimning hokimiyatni saqlab qolish uchun fuqarolar siyosiy ishtiroki darajasini ta'minlashga layoqatsizligi.

Lesbianlik — ayollar o'rtasidagi gomoseksual aloqalar.

Liberal demokratiya — iqtisodiy sohada bozor tizimi bilan parlamentarizm institutini birlashtirishga asoslangan demokratiya tizimi.

Lokal bilimlar — alohida hamjamiyat ichidagi bilimlar, shuningdek mas'ul hamjamiyatda uzoq vaqt yashagan individlar faoliyatining jihatlari.

M

Madaniyat- (lot.kultura - qayta ishlash) - inson jamiyati yaratgan va jamiyat rivojining ma'lum darajasini ifodalovchi moddiy va ma'naviy mahsulotlar, qadriyatlar majmui

Madaniy plyuralizm — mazkur jamiyat doirasida bir nechta sub-madaniyatlarining teng asosda tinch-totuv yashashi.

Madaniy universalialar — barcha insoniy madaniyatlar uchun xos bo'lgan xulq-atvor usullari va qadriyatlar.

Makrosotsiologiya - (yunon. makros - uzun, katta sotsiologaya) - katta ijtimoiy guruhlar va tizimlarni (masalan, jamiyat, sivilizatsiya va h.k.) jarayonlarni harakatlarni va hodisalarni, shuningdek guruhlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqot yo'nalishi.

Makon-vaqt konversiyasi — transport vositalari tezligining oshishi natijasida masofaning "vaqtdagi qisqarishi" jarayonlari.

Makrosegregatsiya — turli irqiy guruhlariga mansub bo'lgan ko'p miqdordagi

odamlarning hududiy segregatsiya qilinishi.

Mardlik — muayyan madaniyat doirasida erkaklardan kutiladigan xulq-atvor shakllari.

Marginal shaxs - (fr. marginal - chekka, chegara) -ijtimoiy jihatdan normal holatda bo'lmagan shaxs. Bunday shaxs ikki va undan ko'p madaniy tizimlar o'rtasidagi chegarada oraliq holatini egallaydi, qisman har biriga singgan bo'ladi, ammo hech biriga to'liq mansub bo'lmaydi.

Matritsa - (lot. matrix - bachadon) - sotsiologiyada: jadval (matritsa) ko'rinishidagi modellar yordamida ijtimoiy tuzilmalarni qayd etish.

Malakali mutaxassislar — yuqori darajadagi ma'lumot va malaka talab qiluvchi kasb egasi bo'lgan odamlar. Bunday malakaga ega bo'lgan odamlarning xulq-atvori ko'pincha kasaba uyushmalari talablari bilan belgilanadi.

Maltuschilik — Tomas Maltus tomonidan rivojlantirilgan aholi dinamikasi haqidagi doktrina, unga ko'ra aholining o'sishi ochlik, urush singari «tabiiy cheklovlar» yordamida tartibga solinadi.

Manfaat guruhlari — siyosiy maydonda alohida manfaatlarni himoya qilish maqsadida tuzilgan guruhlar bo'lib, ular ko'pincha qonun chiqaruvchi organlardagi vakillar — lobillar orqali harakat qilishadi.

Marksizm — Karl Marks g'oyalariga asoslangan dunyoqarash. Maternal deprivatsiya — chaqaloqlar yoki kichik yoshdagi bolalarning yaqin muloqotda bo'lishdan bir necha haftalar yoki undan ko'proq vaqt davomida mahrum qilinishi.

Matriarxal oila — erning xotin qarindoshlari bilan birga yashashini taqozo qiladigan oilaviy tizim.

Materializm – dunyoning moddiyligidan va ongdan qat'iy nazar mavjudligidan kelib chiqadigan falsafiy yo'nalish.

Megapolis — qadimgi Yunonistondagi “barcha shaharlarning shahari”, bugungi kunda konurbatsiyaning yuqori darajasini ifodalash uchun qo'llaniladi.

Mediana — tartibga solingan diapazonning aniq o'rtasida joylashgan raqam, “markaziy tamoyillarni” hisoblashning bu usuli ko'pincha o'rtacha arifmetik miqsonni hisoblab chiqarishdan foydaliroq bo'ladi.

Mentalitet - (lot. mens - aql, tafakkur) - individ yoki ijtimoiy guruhning, millatning o'ziga xos tafakkur tarzi, voqelikni ma'lum bir tarzda tushunishi va birgaliqda harakat qilishga tayyorligi va moyilligi.

Metafizika – Gegeldan oldingi va hozirgi G'arb falsafasida borliqning o'ta hissiy tamoyillari va asoslari haqidagi fan. Falsafaning sinonimi sifatida ishlatiladigan atama.

Metodologiya – metod haqidagi ta’limot, bilishning yangi metodlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish.

Mezosegregatsiya — bir-biriga qo’shni hududlar doirasida bo’linishni ko’zda tutadigan irqiy segregatsiya.

Migratsiya - (lot. migratio - ko’chib o’tish) - individlar yoki ijtimoiy guruhlarning doimiy yashash joylarini o’zgartirish jarayoni bo’lib, u boshqa jo’g’rofiy hudud yoki mamlakatga ko’chib o’tishda ifodalanadi.

Mikrosegregatsiya — kundalik turmush tafsilotlarida, masalan avtobus yoki temir yo’l stansiyalaridagi kutish zallarini ajratib qo’yishda namoyon bo’ladigan irqiy segregatsiya.

Mikrosotsiologiya - (yunon. micros - kichkina va sotsiologiya) - sotsiologiyada nisbatan katta bo’lmagan ijtimoiy tizimlardagi ijtimoiy xodisalar va jarayonlarni taxlil qilishga qaratilgan, alohida olingan hodisalarning mikrodarajadagi jarayonlar bilan aloqasini empirik tasvirlash bilan chegaralanadigan yo’nalish, inson xulq-atvorini yuzma-yuz o’zaro ta’sir kontekstida o’rganish.

Millatchilik — e’tiqod va timsollar tizimi bo’lib, muayyan milliy hamjamiyat bilan aynanlikni ifodalaydi.

Milliy davlat — hozirgi dunyo uchun xarakterli bo’lgan davlatning alohida tipi. Bunday davlatning hukumati muayyan hududda suveren hokimiyatga ega bo’ladi, aholi esa o’zini yagona millatning tarkibiy qismlari, deb his qiladigan fuqarolardan iborat bo’ladi. Milliy davlatlar, garchi millatchilik tuyg’ulari muayyan davlat chegaralari bilan har doim ham mos kelmasada, millatchilikning o’sishi bilan uzviy bog’liq bo’ladi. Milliy davlatlar Evropada vujudga kelgan yagona tizimning tarkibiy qismlari sifatida rivojlandilar, bugun esa ular butun dunyo bo’ylab tarqalgan.

Mitraizm - xudo Mitraga sajda qilish bilan bog’liq bo’lgan din. Eramizdan oldingi so’nggi asrlarda Eronda paydo bo’lib Rim imperiyasi va old Osiyoda tarqalgan.

Mintaqalashuv — ijtimoiy hayotning mintaqaviy tuzilmalar yoki zonalar bo’yicha taqsimlanishi.

Mistika – sirli, g’ayritabiiy, tushunarsiz narsa yoki hodisa.

Moddiylashtirish – ma’no strukturalari, sxemalar, loyihalarning inson faoliyatida gavdalanishi.

Modus – predmetning unga ayrim holatlardagina xos bo’lgan muvaqqat xossasi.

Monizm – plyuralizmga zid o’laroq, muayyan bir asosdan kelib chiqadigan falsafiy yondashuv.

Monogamiya — nikoh shakli bo’lib, unda nikohdagi har bir individga ayni bir paytning o’zida bitta er yoki bitta xotin bilan nikohlanishga ruxsat etiladi.

Monopoliya — sanoatning muayyan sohasida bir firma ustunlik qiladigan vaziyat.

Monoteizm — yakkaxudolik.

Multi chiziqli evolyusiya — ijtimoiy evolyusiyaning talqini bo'lib, turli jamiyatlar uchun evolyusion rivojlanishning ko'plab yo'llari mavjudligini e'tirof etadi.

Muntazam armiya — u yoki bu darajada uzluksiz faoliyat olib boradigan professional armiya.

Murakkab kod — nutqning alohida shakli bo'lib, so'zlarni aniq ma'no ifodalash uchun juda tanlab ishlatishni taqozo etadi.

Mustaqil o'zgaruvchi — bog'liq o'zgaruvchi sifatidagi omillarga ta'sir ko'rsatuvchi o'zgaruvchanlik yoki omil.

Mustamlakachilik — davlatlarning o'z hududlaridan tashqarida hukmronlik o'rnatishi.

Mutatsiya — tasodifiy irsiy siljishlar jarayoni bo'lib, hayvonlar yoki o'simliklar jismoniy belgilariga o'zgarishlar kiritadi. Mutatsiyalarning ko'pchiligi organizm evolyusiyasini boshi berk ko'chaga olib kiradi — mutatsiyaga uchragan organizmlar yashab qolishga layoqatsiz bo'ladilar. Biroq ba'zan mutatsiyalar yangi turlarning gullab-yashnashi uchun imkon beradigan yangi belgilarni vujudga keltiradi.

Mutlaq kambag'allik — yashash uchun zarur bo'lgan minimal sharoitlarni hisobga olib belgilangan kambag'allik darajasi.

N

Nazariy dilemma — munozara markazida uzoq vaqt turgan nazariy muammo.

Nazariy masalalar — kuzatilayotgan hodisalarning qonuniyatlarini tushuntirishga harakat qilayotgan sotsiolog oldida paydo bo'ladigan savollar. Nazariy savollarni hal qilish bizga ijtimoiy hayotning mohiyatini umumlashtirish imkonini beradi.

Narkomaniya - (yunon. narke-karaxtlik, mania-extiros) narkotik moddalarning iste'mol qilish natijasida shaxsning ruhiy va ijtimoiy voyaga etishning sekinlashuvi va undan kelib chiqadigan muammolar.

Nazokat — mazkur jamiyatda ayollardan kutiladigan o'ziga xos xulq-atvor shakllari.

Negativ – salbiy, biror narsaga zid.

Noumen – mushohada yo'li bilan anglash mumkin bo'lgan mohiyat.

Noosfera – aql-idrok sohasi yoki biosferaning shunday bir holatiki, bunda odamlarning oqilona faoliyati biosfera rivojlanishining muhim omiliga aylanadi.

Nevrotik — ruhiy o'zgarishlarning kuchsiz shakllaridan, masalan, havotirli

holatga tushib, azoblanayotgan individ.

Neoimperializm — noteng iqtisodiy ayriboshlash natijasida ba'zi davlatlarning boshqa davlatlardan ustunlik qilishi. Eski imperiyalardan farqli ravishda, neoimperializmda bir jamiyat ikkinchisi ustidan bevosita siyosiy hukmronlik qila olmaydi.

Neolokal hayot kechirish — oilaviy juftlik er yoki xotinning ota-onalaridan alohida joyda turmush kechirishiga asoslangan oila modeli.

Nisbiy deprivatsiya — individda o'zini qiyoslayotgan guruhga nisbatan paydo bo'ladigan deprivatsiya tuyg'usi.

Nisbiy kambag'allik — mazkur jamiyatdagi ko'pchilikning hayot andozasiga nisbatan belgilangan kambag'allik.

Noverbal muloqot — individlar o'rtasida nutq va tildan umuman foydalanmay, yuz mimikasi, tana a'zolari harakati va holati vositasida muloqotga kirishish.

Nodavlat tuzilmalar — dunyo tizimida muhim rol o'ynayotgan xalqaro (nodavlat) agentliklar.

Noformal iqtisodiyot — pul muomalasining rasmiy doirasidan chetda bajariladigan iqtisodiy operatsiya.

Nuklear oila — ota, ona (ulardan biri) hamda balog'atga yetmagan bolalardan tashkil topgan oila.

O

Obraz — amaliy faoliyat va bilish jarayonida shakllangan hissiy yoki oqilona tasavvur.

Okkultizm — maxsus ruhiy mashqlar, alohida marosimlar orqali ayrim insonlarga bila oladigan koinotda sirli kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi ta'limot.

Oppozitsiya - qarshi harakat, muayyan narsaga ochiqdan-ochiq yoki zimdan qarshilik ko'rsatish.

Oilaviy kapitalizm — tadbirkorlar oilasi korxonaga egalik qilishi va uni boshqarishi bilan bog'liq vaziyat.

OITS — orttirilgan immun tanqisligi sindromi, insonning immun tizimi kuchsizlanishi bilan bog'liq kasallik.

Old asno — ijtimoiy xatti-harakatlar yig'indisi bo'lib, unda individlar boshqalar uchun muayyan "tomosha ko'rsatishadi".

Oligarxiya — tashkilot yoki jamiyatda juda ozchilikning idora qilishi.

Oligopoliya — sanoatning muayyan sohasida oz miqdordagi firmalarning

hukmronlik qilishi bilan bog'liq vaziyat.

Oliy sinf — jamiyatning eng boy a'zolaridan tashkil topgan, meros oladigan boylikka, o'z biznesiga yoki katta miqdordagi aksiyalarga egalik qiluvchilardan iborat ijtimoiy sinf.

Oliy ta'lim — maktabdan keyin kollej yoki universitetlarda davom etadigan ta'lim.

Ommaviy axborot vositalari — gazeta, jurnal, radio, televedenie singari katta auditoriyalarga mo'ljallangan kommunikatsiya turlari.

Ona tomonidan merosxo'rlik — mulk yoki unvonlarni ona tomondagi ajdodlardan meros qilib olish.

Operatsiyalargacha bo'lgan bosqich — Piaje nazariyasiga ko'ra kognitiv rivojlanishning bosqichlaridan biri bo'lib, unda bola mantiqiy fikr yuritishning asosiy turlarini egallab oladi.

Oq yoqalilar jinoyati — malakali mutaxassislar yoki "oq yoqalilar"ga mansub odamlarning jinoiy xatti-harakatlari.

Orqa asno — old asnodagi faoliyatdan uzoqlashgan holat bo'lib, Irvin Goffman ta'rificha, odam o'zini unda erkin va norasmiy tutishi mumkin.

Ota tomonidan merosxo'rlik — mulk yoki unvonlarni ota ajdodlaridan meros qilib olish.

Ota-ona oilasi — individ tug'ilgan oila.

Og'ish submadaniyati — a'zolari jamiyatdagi ko'pchilik e'tirof etadigan qadriyatlardan farq qiladigan qadriyatlarga rioya qiluvchi madaniyat.

Ovchi va termachilar qabilalari — odamlar ovchilik, baliqchilik va iste'molga yaroqli o'simliklarni terish bilan kun kechiradigan jamiyat tiplari.

Ozchilik — mazkur jamiyatda ozchilikni tashkil qiladigan odamlar guruhi bo'lib, alohida madaniy yoki jismoniy belgilar tufayli jamiyatning boshqa a'zolariga nisbatan tengsizlik holatida bo'lgan odamlar guruhi.

P

Pariylar guruhleri — salbiy diskriminatsiya qilinuvchi mavqe tufayli azoblanayotganlar guruhi. Boshqacha aytganda, jamiyatning boshqa a'zolari ularga "yuqoridan pastga" nazari bilan qaraydilar. Evropa tarixidagi uzoq davr mobaynida yahudiyilar pariylar bo'lgan edi.

Partizanlik harakati — nohukumat harbiy tashkilot.

Patrilokal oila — oilani tashkil qilish tizimi bo'lib, unda xotinning er ota-onasidan

uncha uzoq bo'lmagan joyda yashashi ko'zda tutiladi.

Patsifizm — urushlarning axloqiy jihatdan oqlanishi mumkin bo'lmagan hodisa ekaniga ishonish.

Payg'ambarlar — o'zlarining izdoshlarini muqaddas matnlarni talqin qilish vositasida safarbar etuvchi diniy etakchilar.

Pensionerlar shahri — odatda qulay iqlim sharoitiga ega bo'lgan shahar, unga nafaqaga chiqqan odamlar ko'chib borishadi.

Periferiya — jahon iqtisodiyotida sezilarli rol o'ynamaydigan mamlakatlarga taalluqli tushuncha bo'lib, bu mamlakatlar ular bilan savdo aloqalariga ega bo'lgan "yadro" mamlakatlariga qaram bo'ladilar.

Plyuralistik jamiyat — bir necha etnik guruhlar bir-biridan alohida yashovchi jamiyat.

Poliandriya — ayol bir paytning o'zida ikki yoki undan ortiq erga tegishi mumkinligini e'tirof etuvchi nikoh shakli.

Poligamiya — individ ayni bir paytda bir necha shaxs bilan nikohda bo'lishi mumkinligi.

Poliginiya — nikoh shakli bo'lib, unda erkak ikki yoki undan ortiq xotinga ega bo'lishi mumkin.

Politeizm — bir necha xudolarga sig'inish, ko'p xudolik.

Politsentrik transmilliy korporatsiyalar — ikki yoki undan ortiq etakchi ma'muriy markazga ega bo'lgan transmilliy korporatsiyalar.

Popper Karl Raymud (1902-1994) – ingliz faylasufi va sotsiologi. U tanqidiy ratsionalizm g'oyalarini rivojlantirib, ilmiy bilishning o'sish nazariyasini yaratdi. U ilmiy bilimni nisbiylikni ta'kidlaydi. Popper asarlaridan eng diqqatga sazovori "Ochiq jamiyat va uning dushmanlari"(1945)dir. Uning fikriga ko'ra har qanday yopiq jamiyat totalitar tuzumning maxsulidir.

Prestij — individ yoki guruhning mavqeiga asosan ko'rsatiladigan hurmat.

Proeksiya — individning o'zi boshidan kechirayotgan tuyg'ularni boshqalarga ham xos deb bilishi.

Progress (lot.progreses – ilgarigilanma harakat, muvaffaqiyat) – quyidan yuqoriga, oddiydan murakkabga tomon siljishi, taraqqiyotni ifodalaydi.

Psixoanaliz — Zigmund Freyd tomonidan kashf etilgan psixoterapiya usuli. "Psixoanaliz" — "ruhiy tahlilot" so'zi odatda Freyd tomonidan yaratilgan intellektual tizim doirasida qo'llaniladi.

Psixopatik shaxs — shaxsning alohida tipi. Bunday individlarda boshqa,

me'yordagi odamlar uchun xos bo'lgan axloqiylik va boshqalar uchun g'amxo'rlik qilish tuyg'usi bo'lmaydi.

Q

Qaram o'zgaruvchi (zavismaya peremennaya) — boshqa omil ta'sir o'tkazadigan o'zgaruvchanlik.

Qayta tarbiyalash uchun harakat — o'z oldiga hozirgi holatga nisbatan yaxshiroq deb hisoblanuvchi o'tmishga qaytishni maqsad qilib qo'ygan ijtimoiy harakat.

Qoldiq me'yorlarining buzilishi — kundalik ijtimoiy o'zaro ta'sirning asosiy jihatlarini nazorat qilib turuvchi mustahkam, sobit me'yorlarning buzilishi.

Qonun — sotsiologiyada: siyosiy hokimiyat tomonidan belgilangan va davlat qudrati bilan qo'llab-quvvatlanadigan xulq-atvor qoidalari.

Quyi sinf — sinfiy piramidaning eng quyi qismida joylashgan individlar sinfi. Odatda u etnik ozchiliklardan tashkil topadi.

Qullik — ijtimoiy stratifikatsiya shakli bo'lib, bir guruh odamlarning boshqalarga mulk sifatida qaramligini ifodalaydi.

Qurbonsiz jinoyat — individning jinoiy deb hisoblanadigan, lekin bevosita boshqa odamlarga qarshi qaratilmagan jinoiy xatti-harakatlari.

Qurol sotish — hukumat yoki xususiy shaxslar tomonidan foyda olish maqsadida qurol-yarog' sotish.

Qo'zg'olon — siyosiy hokimiyatga qarshi kuch ishlatish yoki kuch ishlatish tahdidi bilan qilingan isyon.

Qo'shimcha qiymat — Marks nazariyasiga ko'ra individ mehnati bilan yaratilgan va uning evaziga ish beruvchi tomonidan haq to'langandan keyin qoladigan "qoldiq" yoki "ortiqcha" qiymat.

R

Raqobat — muayyan hududda eng yaxshi o'rin egallash, har xil turlar o'rtasidagi kurashni belgilash uchun ekologiyada qo'llaniladigan tushuncha.

Ratsionallashuv — mavhum qoida va protseduralarga asoslangan aniq tahlil qilish va tashkil qilish usullari. Ijtimoiy hayotda ustunlik qilish jarayonlarini belgilash uchun M. Veber tomonidan qo'llangan tushuncha.

Referent va a'zolik guruhlar - kichik guruhlarning o'rganishning jihatlaridan biri bo'lib, "Referent guruh" deb atladigan guruhlarini tahlil xisoblanadi. "Referent guruh" termini amerikalik sotsial-psixolog Mustafu Sherif tomonidan kiritilgan. "Referent guruh" termini (inglizcha so'z, "mansub bo'lish" degan ma'noni anglatadi) individ ongli ravishda; kiradigan sotsial guruhlarga (iqtisodiy, siyosiy,

madaniy, kasbiy) nisbatan ishlatiladi.

Regress(lot.regresus – orqaga qaytish) – rivojlanishda orqaga ketish, eski shakllarga qaytish,taraqqiyotning quyi darajaga tushib qolishi.

Revolyusion terror — revolyusiya yetakchilari tomonidan o‘zlari taklif qilayotgan siyosiy xatti-harakatlarni majburan qabul qildirish uchun zo‘ravonlik yoki zo‘ravonlik tahdididan foydalanish usuli.

Rejtimoiylashuv — shaxsiyat o‘zgarishining bir turi bo‘lib, unda etuk individ oddin qabul qilganidan farqlanuvchi xatti-harakat turini qabul qiladi.

Reproduktiv oila — individ nikohdan o‘tganda yoki bola ko‘rganda vujudga keladigan oila.

Reformatorlik harakati — ijtimoiy o‘zgarishlar amaliy dasturini bajarishga yo‘naltirilgan ijtimoiy islohot harakati.

Rivojlanish savollari — sotsiologiyada ijtimoiy institutlarning o‘tmishdan bugunga qarab rivojlanishini o‘rganishda qo‘llanadigan savollar turi.

S

Savdo shaxobchalari — iqtisodiy ayriboshlash jarayonida mamlakatlar va kompaniyalar o‘rtasida vujudga keladigan aloqalar.

Savodxonlik — individning o‘qish va yozishni bilishi.

Sanksiya — rag‘batlantirish yoki jazolash turlari bo‘lib, ular yordamida ijtimoiy maqbul bo‘lgan xulq-atvor me‘yorlari mustahkamlanadi.

Safarbarlik — guruhni jamoaviy harakatlarga “tayyorlash”.

Seksizm — bir jins vakillariga muayyan sifatlar yolg‘ondan tirkaladi yoki inkor qilinadi, bu o‘z navbatida jinsiy tengsizlikka olib keladi.

Seksual ta‘qib — bir individning boshqa individga nisbatan, uning qarshiligiga qaramay, nomaqbul jinsiy xatti-harakatlar qilishi.

Seksual faollik — jinsiy lazzat olishga yo‘naltirilgan faollik.

Seksuallik — odamzodning jinsiy xulq-atvori va jinsiy tavsiflarini ifodalovchi, keng tarqalgan atama.

Sekta — asosiy ortodoksal yo‘nalishdan chetga chiqqan diniy oqim.

Semiotika — tilga oid (masalan, svetofor signallari) bo‘lmagan hodisalar ma‘nosini vujudga keltiradigan usullarni o‘rganish.

Sensomotor bosqich — Pajega ko‘ra, bolaning tashqi dunyoni bilishida bevosita

sezish va hissiy idrok asosiy omil bo'lgan bosqich.

Siyosiy apparat — faoliyati muayyan hudud doirasida muntazam siyosiy boshqaruvni ta'minlashga yo'naltirilgan hukumat tashkilotlari tizimi.

Siyosiy huquqlar — siyosiy hayotda, masalan mahalliy va davlat darajasidagi saylovlarda ishtirok etish uchun mazkur hamjamiyat fuqarolariga beriladigan huquqlar.

Siyosiy partiyalar — davlat hokimiyatiga erishish va bu hokimiyatdan muayyan dasturni bajarish uchun foydalanishni maqsad qilib qo'ygan tashkilot.

Sinfy ong — individ tomonidan sinfiy tizimni va o'zi mansub bo'lgan sinfning anglanishi.

Soat vaqti — soat bilan o'lchanadigan hamda soat, minut va sekundlarda ifodalanadigan vaqt. Soat ixtiro etilguniga qadar vaqt tabiatdagi hodisalar, masalan kun chiqishi va botishiga qarab hisoblangan.

Sog'liqni saqlash tizimi — muayyan jamiyatda tibbiy xizmatni tashkil qilish.

Sotsial darvinizm — ijtimoiy evolyusiyaga qarash bo'lib, guruhlar va jamiyatlar o'rtasidagi kurash taraqqiyot manbai ekanini ta'kidlaydi.

Sotsializm — hozirgi ijtimoiy ishlab chiqarishning jamoaviy asosga ega ekanini va ijtimoiy tenglikka erishish zarurligini ta'kidlaydigan siyosiy g'oyalari tizimi.

Sotsiobiologiya — odamlar va hayvonlar xulq-atvorini biologik tamoyillar atamalarini yordamida tushuntirishga harakat qiladigan yondoshuv.

Sotsial jarayon - individ, ijtimoiy institutlar guruhlarining ijtimoiy holati yoki turmush tarzining o'zgarishi yo'nalishini ifodalovchi barqaror harakatlar o'zgarishlar, hatti-harakatlari holatlarining majmuasi.

Sotsial infrastruktura - (lot. infra - tagida va structura - tuzilma) - ijtimoiy hayotning barcha sohalarida shu jumladan ijtimoiy-maishiy sohada inson hayoti va faoliyatini oqilona tashkil etishni ta'minlovchi moddiy elementlarning mustahkam majmuasi.

Sotsial institut - (intstitut - lat. institutum -qurilma) - g'arb sotsiologiyasida, ayniqsa strukturaviy funksionalizmga ko'p ishlatiladigan tushuncha. Sotsial institut inson faoliyatini boshqaruvchi va sotsial tizim yasovchi rollar va statuslar tizimini yaratuvchi turli rasmiy va norasmiy qoidalar, tamoyillar, me'yorlar, qurilmalarning, qat'i majmuini anglatadi. Sotsial institut sotsial guruh sotsial tashkilotlardan farq qiladi.

Sotsializatsiya (ijtimoiylashuv) - individ tomonidan mavjud ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va bilimlar tizimini o'zlashtirish jarayoni.

Sotsial maqom (status) (lot. status - holat) individning ijtimoiy munosabatlar

tizimidagi holati ahvoli.

Sotsial moslashuv (adptatsiya) - shaxs yoki guruhning ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabati turi ijtimoiy moslashuv individ yoki guruhning o'zi uchun yangi bo'lgan ijtimoiy muhitni o'zlashtirish jarayonida namoyon bo'ladi.

Sotsial nazorat - jamiyatning sog'lom ijtimoiy tartibni ta'minlash maqsadida individ hatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta'siri.

Sotsiologik tasavvur — sotsiologik tadqiqot jarayonida o'z tasavvurlarini qo'llash. Sotsiolog tasavvur kundalik odatdagi hodisalardan chetga chiqish va muammolarni ijobiy hal qilishga ko'maklashadi.

Sotsial xizmat - korxonada, muassasa va tashkilotning xizmatchilar va ishchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlash orqati mehnat jamoasini boshqarish sohasi.

Sorokin Pitirim Aleksandrovich(1889-1968) – sotsiolog, rus sotsiologiyasida pozitivizm asoschisi. Sorokin o'zini empirik neopozitivizm yoki tanqidiy realizm vakili hisoblagan. 1917 yilda Peterburg universiteti privat-dotsenti unvonini oladi. 1920 yilda sotsiologiya kafedrasini rahbari etib saylandi. 1922 yilda chet elga ketishga majbur bo'ladi. U Amerikada yashab, o'zining ilmiy izlanishlarini davom ettiradi.

Spenser Gerbert (1820-1903) - ham O. Kont kabi keng ma'lumotga ega bo'lgan olim, o'z davrining buyuk aql egalaridan biri hisoblanadi. U falsafa, sotsiologiya, psixologiya va boshqa fanlar bo'yicha qator ilmiy asarlar muallifidir. Spenserning asosiy asari "Sintetik falsafa tizimi" bo'lib, unda tabiiy va sotsial voqealarning tarixiy rivojlanishi haqidagi chuqur qarashlarini bayon etgan. G. Spenser sotsiologiyadagi organizmga oid maktabning asoschisi hisoblanadi. U o'zining organizmga oid nazariyasini va sotsial evolyusiya tushunchasini "Ilmiy siyosiy va falsafiy tajribalar" asarida atroflicha bayon etgan.

Sotsiometriya - kichik guruhlar, jamoalar va tashkilotlardagi shaxslararo munosabatlar tizimini mahsus o'rganish usulidir.

Statistika - ijtimoiy voqea va xodisalarning miqdoriy jihatlarini mahsus o'rganuvchi fan.

Status - 1. Muayyan tizim, targ'ibot, hamda ierarxiyaning holati, darajasi va mavqei. 2. Biror shaxs, davlat organi yoki xalqaro tashkilotning ijtimoiy mavqeyini ifodalovchi burch va majburiyatlar majmui.

Stratifikatsiya - jamiyatning tuzilmasi va alohida qatlamlarini, ijtimoiy tabaqalanish belgilari tizimini, ifodalovchi sotsiologik tushuncha.

Sterotip tafakkur — qat'iy, cheklangan va qotib qolgan kategoriyalar yordamida fikr yuritish jarayoni.

Strukturalizm — tilni o'rganishda vujudga kelgan, ijtimoiy va madaniy tizimlarning tuzilmasini anikdashga qaratilgan nazariy yondoshuv.

Sterotip tafakkur — qat'iy, cheklangan va qotib qolgan kategoriyalar yordamida fikr yuritish jarayoni.

Strukturalizm — tilni o'rganishda vujudga kelgan, ijtimoiy va madaniy tizimlarning tuzilmasini anikdashga qaratilgan nazariy yondoshuv.

Submadaniyat — alohida guruhlarning jamiyatda umum e'tirof etilganlardan farq qiluvchi qadriyat va me'yorlari.

Suitsid - (o'z-o'zini o'ldirish). Suitsid bu odamning o'zini-o'zi o'ldirishga harakat qilishdir.

Sufrajistkalar — erkaklar va ayollarning saylovdagi teng huquqlari uchun kurashgan dastlabki xotin-qizlar harakatining ishtirokchilari.

Surrogat onalik — bola ko'ra olmaydigan er-xotinlar uchun boshqa ayolning bola tug'ib berishi.

Suxbat — kundalik ijtimoiy hayotda so'zlashish yoki verbal muloqot jarayonlari.

Suxbat metodi – chiqarilgan xulosalarni cho'qurroq bilish va aniqlab olish uchun turli bosqichlarda tekshirishning boshida masalani aniqlab olish va uni oydinlashtirish uchun ishlatiladi.

Suitsid - (o'z-o'zini o'ldirish). Suitsid bu odamning o'zini-o'zi o'ldirishga harakat qilishdir.

So'fiylik - islomdagi diniy falsafiy oqim. 8-4-asrlarga paydo bo'lgan va Arab xalifaligida tarqalgan. So'fiylik yagona Ollohni tash olishni va unga intilishni, faqat unga muhabbatni targ'ib qiladi hamda qolgan barcha narsalarni Ollohning aksi yoki sifatleri deb xisoblaydilar. Imom G'azzoliy asos solgan sufizm, keyinchalik turli tariqatlarga bo'linib ketdi. Kubroviya, Yassaviya hamda eng ko'p tarqalgan Naqshbandiya tariqatlari Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan.

So'rov - fransuz tilidan olingan bo'lib, biron bir narsani aniqlash degan ma'noni anglatadi. Sotsiologiyada so'rash usullari muayyan aholi guruhlariga savollar vositasida murojaat qilish orqali birlamchi ma'lumotlarni to'plash ma'nosini anglatadi. So'rash usullarining yozma (anketa), og'zaki (intervyu) hamda sirtidan (pochta, telefon va matbuot orqali) ma'lumotlar to'plash shakllari mavjud.

T

Tabaqa — individlar guruhlari o'rtasidagi tengsizlik, qonun tomonidan mustahkamlab qo'yiladigan stratifikatsiya shakli.

Tabaqalashgan uyushmalar — Edvin Sazerlend tomonidan jinoiy xulq-atvorni talqin qilish uchun taklif etilgan yondoshuv, unga ko'ra jinoiy xatti-harakatlarga o'rganish jinoiy dunyo vakillari bilan muloqot orqali yuz beradi.

Tabaqalashuv — organik tizimlar yoki jamiyatlarning kuchayib borayotgan murakkablik tomon rivojlanishi.

Tadbirkor — firma xo'jayini.

Talabalarning tafakkuri - o'qish, amaliy mashg'ulot va mustaqil bilim olish faoliyatlarida holatda jadal va uzluksiz ravishda rivojlanadi.

Tanlash - 1) sotsiologik tadqiqotning bevosita o'rganilishi kerak bo'lgan ob'ekti elementlarining majmuasi; 2) ob'ekt elementlarini, ommaviy sotsiologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan kuzatuv va o'rganish birliklarini saralab olish uslublari, usullari va tartib-qoidalarining majmuasi. Tanlash (jarayon sifatida) – tadqiqotning butun bir ob'ektini (mamlakatning butun axolisi, barcha oilalar, maktablar) tashkil qiluvchi ko'pgina birliklardan (odamlar, oilalar va h.k.) ma'lum bir birliklar sonini tanlab olish.

Tarbiya - jamiyatda amal qilayotgan me'yorlarga mos ravishda shaxsni maqsadli tizmiy shakllantirish jarayoni.

Terma (vnborka) — individ yoki hodisalarning muayyan ulushi bo'lib, u tadqiqot jarayonida butun guruh xususiyatlarini ifodalaydi.

Tarixiy materializm — tarixdagi ijtimoiy o'zgarishlarning Marks tomonidan talqin qilinishi, unga ko'ra, o'zgarishlar jarayoni avvalo iqtisodiy omillar bilan belgilanadi.

Tarixiylik — tarixni tarixiy o'zgarishlar nuqtai nazaridan tushunish, ya'ni ijtimoiy o'zgarish jarayonlari haqida axborot olish.

Tarixni materialistik tushunish — Marks tomonidan yaratilgan tarixga qarash, unga ko'ra tarixiy o'zgarishlarni belgilashda “moddiy” yoki iqtisodiy omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tashqi maydon — muayyan vaqt davomida dunyo iqtisodiyotidan chetda qolgan davlatlar.

Tashkilot — muayyan hokimiyat munosabatlari tizimiga jalb etilgan odamlarning katta guruhi. Sanoatlashgan jamiyatlarda hayotimizning turli jihatlariga ta'sir o'tkazuvchi ko'plab tashkilot turlari mavjud. Mavjud tashkilotlarning hammasi ham byurokratik emas, biroq tashkilotlar taraqqiyoti bilan byurokratlashuv o'rtasida yaqin aloqalar mavjud.

Ta'lim tizimi — muayyan jamiyat doirasida ta'limni ta'minlovchi tizim.

Teylorizm — “ilmiy boshqaruv” nomi bilan ham mashhur bo'lgan, Teylor tomonidan taklif qilingan g'oyalar tizimi bo'lib, uning mohiyati sanoatda muvofiqlashtirilgan sodda operatsiyalarni qo'llashdan iborat.

Tengdoshlar guruhi — bir xil yosh va ijtimoiy mavqega ega bo'lgan do'stona individlardan tashkil topgan guruh.

Terrorizm — nodavlat guruhlarining siyosiy maqsadlarga erishish uchun zoʻravonlikdan foydalanishi.

Texnologiya — moddiy ishlab chiqarishda bilimlardan foydalanish. Texnologiya inson foydalanishi uchun moddiy vositalar (masalan mashinalar, avtomatlar) yaratishni bildiradi.

Timsol — predmet yoki hodisalarni ifodalash uchun belgilardan foydalanish, masalan millat yoki davlatni ifodalaydigan timsol boʻlgan bayroqdan foydalanish.

Timsoliy interaksionizm — J. G. Mid tomonidan taklif qilingan, sotsiologiyada qoʻllaniladigan nazariy yondoshuv. Unda til va timsollarning shaxslararo oʻzaro taʼsirning asosiy elementlari sifatidagi roli taʼkidlanadi.

Total urush — aholining katta qismi bevosita yoki bilvosita ishtirok etadigan harbiy harakatlar boʻlib, unda yuz ming va millionlab askarlar qirilib ketishi mumkin.

Totalitarizm — siyosiy boshqaruv shakli, unda butun hokimiyat uning siyosatidan norozi boʻlganlarni terror qiluvchi, oʻzining sodiq odamlariga tayanuvchi diktator qoʻlida jamlanadi.

Totemizm — muayyan turdagi hayvonlar yoki oʻsimliklarga ilohiy xususiyatlarni tirkovchi diniy eʼtiqod tizimi.

Transmilliy kompaniyalar — ikki yoki undan ortiq mamlakat hududida joylashgan kompaniyalar.

Transformatsiya harakati — tub ijtimoiy oʻzgarishlar oʻtkazishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan ijtimoiy harakat.

Triangulyasiya — alohida usul yordamida olingan natijalarga nisatan ancha ishonchliroq boʻlgan empirik maʼlumotlar olish uchun bir necha tadqiqot usullarini birgalikda qoʻllash.

Toʻda xatti-harakatlari — toʻdaga birikkan individlarning xatti-harakatlari.

U

Uydagi zoʻrliklar — oila aʼzolaridan birining boshqalariga nisatan beshafqat xatti-harakatlari. Masalan, baʼzi erkaklarning oʻz oilasidagi ayollarga nisbatan beshafqatliklari.

Umum harbiy majburiyat — muayyan yoshdagi individ (yoki muayyan yoshdagi erkaklar) harbiy tayyorgarlik davridan oʻtishini koʻzda tutuvchi davlat xizmati tizimi.

Umumiy farovonlik davlati — oʻz fuqarolarini koʻp imtiyoz va yordam bilan taʼminlovchi siyosiy tizim.

Undov-reaksiya — beixtiyor undovlar, masalan hayratlanish, rohatlanish yoki

kutilmaganlikni ifodalash.

Urbanizatsiya — kichik va katta shaharlarning rivojlanishi.

Urbanistik ekologiya — tabiatdagi organizm va o'simliklarning atrof-muhitga moslashishiga qiyoslab shahar hayotini o'rganishga bo'lgan yondoshuv. Mazkur yondoshuvga ko'ra, shahardagi tuman va mintaqalar shahar aholisining tabiiy moslashishi (adaptatsiya) natijasida yoki individlarning muayyan zaxiralarga egalik qilish uchun raqobati natijasida shakllanadi.

Uchinchi dunyo — sanoat ishlab chiqarishi rivojlanmagan mamlakatlar. Er shari aholisining ko'p qismi uchinchi dunyo mamlakatlarida yashaydi.

Uchlamchi sektor — iqtisodiyotning xizmat ko'rsatish bilan bog'liq sektori.

Uyushgan jinoyatchilik — maxsus guruhlar (tashkilotlar) tomonidan amalga oshiriladigan jinoiy xatti-harakatlar.

V

Vaqt geografiyasi — inson xulq-atvorini o'rganishga shved geografi Torstren Xagerstrend taklif qilgan yondoshuv bo'lib, individlarning siljishi ayni paytda makonda va zamonda yuz beradi, deb ta'kidlaydi.

Veber Maks (1864-1920) -buyuk nemis sotsiologi. Uning ijtimoiy-siyosiy qarashlari va nazariy pozitsiyalari ko'p jihatdan XIX asrning oxirgi choragida Germaniyadagi ijtimoiy-siyosiy holat va vaziyatlar bilan bevosita bog'liq. Uning asarlari: "Urta asrlardagi savdo jamiyatlari tarixiga oid" (1989), "Rim agrar tarixi va uni davlat xususiy xuquq uchun ahamiyati" (1891), "Protestant etikasi va kapitalizm ruhi" (1905), "Dunyo dinlarining xo'jalik etikasi" (1919), "Xujalik va jamiyat" (1920) kabi asarlarida sotsiologik ta'limotlarga bag'ishlangan. M.Veber Dilteyning antinaturalizmni yoqlaydi. U insonning ongli mavjudod ekanligini hech bir tarixchi yo sotsiolog, iqtisodchi inkor eta olmasligini ta'killaydi.

Vertikal integratsiya — transmilliy kompaniyalarning xalqaro faoliyatini markazlashgan holda muvofiqlashtirish.

Vertikal mobillik — ijtimoiy stratifikatsiya tizimi ierarxiyasida yuqoriga va pastga qarab siljish.

Vorislik — ekologiya sohasiga oid atama bo'lib, muayyan muhitda keng tarqalgan turning boshqa turlar bilan almashtirilishini bildiradi.

X

Xalqaro mehnat taqsimoti — global bozorlarda savdo qilayotgan mamlakat va mintaqalarning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi.

Xizmat ko'rsatish sanoati — tovar ishlab chiqarish emas, ko'proq xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan industriya, masalan, turizm.

Xususiy sog‘liqni saqlash muassasalari — tibbiy xizmat ko‘rsatish muassasalari bo‘lib, ulardan faqat shu xizmatga to‘la haq to‘lay oladigan odamlar foydalanishadi.

Y

Yalpi milliy mahsulot — mamlakat tomonidan bir yilda ishlab chiqariladigan boylik miqdori; ko‘pincha bu aholi jon boshiga taq-simlab hisoblanadi.

Yangi industrial mamlakatlar — keyingi ikki-uch o‘n yillik davomida sanoatning rivojlanish darajasini o‘stirishda sezilarli yutuqlarni qo‘lga kiritgan uchinchi dunyo mamlakatlari. Masalan, Gonkong va Singapur.

Yashirin dastur — maktabda rasmiy dasturdan tashqari o‘zlashtiriladigan xulq yoki ustanovkalar. Yashirin dastur — ta‘limning norasmiy dasturi bo‘lib, u aytaylik, gender tafovutlarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq bo‘ladi.

Yorliq nazariyasi — og‘ishlarni o‘rganishdagi yondoshuv bo‘lib, unda odamlarning “og‘ishi” siyosiy hokimiyat tomonidan muayyan yorliqlar yopishtirish natijasida yuz beradi, deb hisoblanadi.

Z

Ziddiyat — antagonistik ijtimoiy tamoyillarni ifodalash uchun Marks tomonidan kiritilgan atama.

Zimmel Georg (1858-1918) - nemis faylsufi va sotsiologining hozirgi kunda 14 tomlik asari chop etilgan. Asosiy asarlaridan “Darvinizm va bilish nazariyasi”, “Sotsial differentsiatsiya:sotsiologik va psixologik tadqiqotlar” asarlari bor. U Marks g‘oyalariga ta‘sir o‘tkazdi. Zimmel fikricha, sotsial fanlar uchun a‘anaviy xususiyat - boshqa fanlar shug‘ullanadigan fanlar predmetini tanlash uchun emas, balki metod sifatida kerak. Zimmel qarashicha: a) umumiy sotsiologiya - turli ijtimoiy fanlarda a‘anaviy predmetlar doirasini, qonuniyatlarini aniqlaydi; b) sotsiatsiya (muloqot)ning shakllarini tasvirlash; v) sistemalashtirish - toza xaqiqiy yoky formal sotsiologiyadir. Asl sotsiologiya jamiyat xaqidagi turli fanlarning tadqiqotchilariga o‘z predmetlariga sotsiologik yondashishlarini ta‘minlash uchun kerakli yunalishlarni ishlab chiqish lozim. Asl sotsiologiya boshqa ijtimoiy fanlar uchun metodologiya bulib xizmat qilsa, xususiy sotsial fanlar uchun nazariya bo‘lib xizmat qiladi.

Zo‘rlash — kuch ishlatish yoki tahdid yordamida individni jinsiy aloqa qilishga majburlash.

O‘

O‘zgarish lavhalari — turli jamiyatlarda bir xil tarzda amalga oshiriladigan ijtimoiy o‘zgarishlarning ketma-ketligi.

O‘zgarishlarning dialektik talqini — qaramaqarshi manfaatlar yoki guruhlar to‘qnashuvini ijtimoiy transformatsiyalarni harakatga keltiruvchi kuch, deb talqin

qiladigan yondoshuv.

O'z-o'zini bilish — ijtimoiy tadqiqotlar jarayonida odamlarning o'z xatti-harakatlari sharoitlari va vaziyatlarini tushinishi va anglashining o'sishi, bu vaziyatni o'zgartirishga imkon yaratadi.

O'rin almashish — g'oya va tuyg'ularni ularning haqiqiy manbaidan boshqa biror ob'ektga ko'chirish.

O'rta sinf — asosan "oq yoqalilardan" va quyi bo'g'in boshqaruvchilardan tuzilgan ijtimoiy sinf.

O'tuvchi sinflar — Marks tomonidan umrini yashab bo'lgan oldingi ijtimoiy formatsiyaga xos sinflarga nisbatan qo'llangan atama, ular yangi sinflarning shakllanishini sekinlatadi. Masalan, yangi kapitalistik munosabatlar shakllanayotgan davrdagi dehqonlar va zamindorlar.

SH

Shahar — shtab-kvartira — xalqaro mehnat taqsimotida muvofiqlashtiruvchi rolini bajaruvchi shahar, dunyo moliya va savdo tizimining shtab-kvartirasi.

Shahar zaxiralaridan ikkilamchi foydalanish — nurab qolgan binolarini ta'mirlash va yangilarini qurish yo'li bilan eski tumanlarni obodonlashtirish jarayoni.

Shaxsiy maydon — bir-birlarini yaqindan taniydigan odamlar orasida saqlanib turadigan masofa.

Shizofreniya — psixik xastalikning jiddiy shakli bo'lib, unda individ voqelikni anglash tuyg'usini yo'qotgan bo'ladi.

Shomon — atrofidagilarning fikriga ko'ra, alohida ilohiy kuchga ega bo'lgan, sehrgarlik qila oladigan odam.

CH

Chaqaloqlar o'limi darajasi — mingta tirik tug'ilgan chaqaloqqa nisbatan bir yoshga to'lmay vafot etgan go'daklar miqsoni.

Cheklangan kod — mazkur madaniyat doirasida bir xil tushunilishga asoslangan nutq usuli. Cheklangan koddan foydalanganda ko'pchilik g'oya va fikrlarni so'zlar yordamida ifodalashga ehtiyoj bo'lmaydi.

Cheklangan urush — aholining nisbatan ozchilik qismi jalb etilgan harbiy harakatlar bo'lib, ular asosan askarlar ishtirokida olib boriladi.

Cherkov — muayyan diniy uyushma doirasidagi odamlarning katta guruhi. Mazkur tushuncha diniy marosimlar bajariladigan joyni ifodalashda ham qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. E.Giddens. "Sotsiologiya". –T.: 2002 y.
2. Begmatov A. Sotsiologiyaga kirish. –Andijon, 1995.
3. Bekmurodov M.B. Sotsiologiya asoslari. – T.: Fan, 1994.
4. Sotsiologiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Meros, 2002.
5. Umumiy sotsiologiya. – T. : Fan, 2002.
6. Yunusov K. Sotsiologiya. O'quv qo'llanma. – Andijon, 1997.
7. Xolbekov A., Idivov U. Sotsiologiya: izohli lug'at-ma'lumotnoma. –T.: Ibn Sino nashriyoti, 1999.
8. Xoshimov T.R. Sotsiologiya. (O'quv - uslubiy qo'llanma). –T., 1996.
9. "Sotsiologiya". Mualliflar jamoasi. –T., 1999.
10. Aliyev B., Rafiqov F. va boshqalar. Sotsiologiya (oquv-qo'llanma) -T., 2006.
11. Falsafa qomusiy lug'at. -T.: Sharq, 2004.

MUNDARIJA

1. A.....	4
2. B.....	7
3. D.....	9
4. E.....	11
5. F.....	13
6. G.....	14
7. H.....	16
8. I.....	16
9. J.....	19
10. K.....	20
11. L.....	23
12. M.....	23
13. N.....	26
14. O.....	27
15. P.....	28
16. Q.....	30
17. R.....	30
18. S.....	31
19. T.....	34
20. U.....	36
21. V.....	37
22. X.....	37
23. Y.....	38
24. Z.....	38
25. O'.....	38
26. SH.....	39
27. CH.....	39
28. Foydalanilgan adabiyotlar.....	40

